

Boekbesprekingen

Theresa Buckland en Juliette Wood (ed.). *Aspects of British Calendar Customs.* Sheffield: Sheffield Academic Press, 1993. (The Folklore Society Mistletoe Series, 22.) 188 p., ill., 1 krt., 1 tab.; ISBN 18 5075 243 5.

De afgelopen decennia is in Engeland bij het volkskundig onderzoek niet zozeer door de eigenlijke volkskundigen vooruitgang geboekt, maar door vertegenwoordigers van andere disciplines, in het bijzonder de 'social history'. In haar inleiding tot deze bundel opstellen over kalenderfeesten komt *Theresa Buckland*, deskundige op het gebied van traditionele dansen, daar onomwonden voor uit. De Engelse volkskunde voelt zich door deze ontwikkeling enigszins in de verdediging gedrukt. Doel van de bundel is dan ook mede om de Engelse volkskunde als academisch vak weer een eigen, herkenbaar gezicht te geven. Buckland benadrukt dat de uitgangspositie daarvoor niet al te gunstig is. Als enige universiteit in Engeland heeft die van Sheffield een volkskundig instituut, het Centre for English Cultural Tradition and Language, terwijl banen en middelen in het algemeen beperkt zijn. Een aanwijzing voor dit laatste is dat het tien jaar geduurd heeft voordat deze bundel, die lezingen bevat van een in 1984 gehouden congres, kon uitkomen. Bovendien wordt het vak in de beeldvorming geplaagd door het eigen verleden. Weidse theorieën die al decennia als onhoudbaar gelden, zijn nog steeds en zonder kritische reflectie te vinden in snel geschreven, populaire uitgaven van amateurs over allerlei wonderlijke gewoonten. Als reactie daarop publiceerden volkskundigen juist studies gebaseerd op gedetailleerd (historisch) onderzoek. Al sloeg men daarin wel eens door, toch meent Buckland dat deze benaderingswijze, vooral gericht op kleinschalig cultureel gedrag in een nauwkeurig omschreven context, kenmerkend is voor modern

volkskundig onderzoek. Door zo te werk te gaan zullen volkskundigen, hoopt zij, door andere disciplines op het brede terrein van cultuurwetenschappelijk onderzoek, als gesprekspartners worden erkend en gewaardeerd (9-21).

De meeste bijdragen in de bundel beantwoorden aan de door Buckland gegeven karakteristiek van het vak. De beste is van *Bob Bushaway*, die aantoont dat het achternazitten door de straten en vervolgens slachten van een stier in sommige Engelse steden tot in het begin van de negentiende eeuw niet zozeer een ruw vermaak was van het gewone volk, als wel een uitdrukking van oude rechten van armen en laagstgeplaatsten op gratis vlees. Deze rechten dateerden al van de middeleeuwen en werden sindsdien verschillend gelegitimeerd (75-93). Origineel is de onderwerpkeuze van *Charlotte A. Norman*. Zij vraagt aandacht voor de invloed die verslaggevers in de negentiende en twintigste eeuw probeerden uit te oefenen op de vormgeving van lokale gebruiken, waarmee zij door jarenlang herhaalde bezoeken een emotionele band hadden gekregen (137-146). Andere bijdragen zijn minder verrassend en wat aan de korte kant, maar niettemin degelijk. *J.D.A. Widdowson* wijst erop dat, evenals tegenwoordig, ook in het verleden commerciële overwegingen zeker niet ontbraken bij de deelname aan en vormgeving van kalenderfeesten (23-35). *Venetia Newall* geeft een beeld van de functie en betekenis van een carnavaleske optocht in een stadje op Shetland, mede op grond van haar eigen waarnemingen (57-73). *Gillian Bennet* onderstreept het belang van interviews om de gevoelswaarde van jaarlijks terugkerende feesten in het verleden te achterhalen (95-103). *Georgina Boyes* beschrijft de verschuivingen in de negentiende en twintigste eeuw van de functie van een optocht in een dorp in Derbyshire aan de hand van de veranderingen in de kostuums van de deelnemers (105-118). *Roy Judge* laat zien dat Tennysons gedicht 'The May

Queen' (1832) niet zozeer toenmalig bestaande meigebruiken weerspiegelt als wel voortkwam uit de behoefte in de eerste decennia van de negentiende eeuw om meigebruiken te doen herleven, en daarin ook slaagde. De beschrijving van het meifeest in de jaren tachtig van de vorige eeuw in de roman *Lark Rise* (1939) van Flora Thompson blijkt wèl goeddeels overeen te komen met historische gegevens (167-183). De vier overige auteurs komen in hun bijdragen niet veel verder dan een opsomming van gegevens.

Of deze bundel de in de inleiding geschetste doelstelling kan waarmaken, is de vraag. De precisie en het oog, gestuurd door grote kennis van bronnen zoals kranten, contemporaine tijdschriften en oude plaatsbeschrijvingen, voor details en lokale variaties in gebruiken vormen duidelijk de kracht van de bijdragen. Zoals Judge schrijft: 'I suppose that is the joy and the despair of the student of calendar customs; each occasion presents a pleasing tension between the particular and the typical' (182). Daar staat tegenover dat de auteurs niet of nauwelijks aansluiting zoeken bij discussies in andere vakken. De behoefte een eigen terrein af te bakenen is begrijpelijk, maar kan, te ver doorgevoerd, niet anders dan tot isolement leiden. Tussen de regels van haar inleiding door lijkt Buckland zich daarvan ook bewust. Terecht pleit zij voor een open houding ook bij de volkskundigen zelf tegenover de naburige disciplines.

John Helsloot

Bernaau, Patrick. *Sterke Verhalen. Over moderne volksverhalen, nieuwe mythen, hedendaagse sagen en legenden.* Inleiding Stefaan Top, uitgeleide Dominique J.B. Vanpée. Gent: Stichting Mens en Cultuur, 1995. 175 p.; f 45,-; ISBN 90 7293 163 7.

Sterke Verhalen van Patrick Bernauw is een soort sandwich. De boterhammen worden gevormd door een inleiding van Stefaan Top (7-10) en een nawoord van Dominique Vanpée (161-173). Voor het beleg zorgt Bernauw zelf.

In vogelvlucht schetst Top de contouren van het fenomeen 'hedendaagse sage'. Hij constateert dat de traditionele volksverhalen (spreekjes en sagen) op sterven na dood zijn – maar dat roepen volkskundigen al ruim een eeuw. De mop en de 'moderne sage' zijn daarentegen, aldus Top,

springlevend. De bedoelde sagen komen tot ons via de volksmond, maar ook via de moderne media. Ze verwoorden vaak in kort bestek de angsten die de moderne mens kwellen aangaande voeding, ziekte, apparaten, exotische reizen en dergelijke. De verhaalde (gruwelijke) gebeurtenissen laten zich lastig verifiëren en zijn veelal kennissen-van-kennissen overkomen. Vanpée presenteert in het nawoord een aardig lijstje met benamingen die voor de 'hedendaagse sage' bedacht zijn, zoals 'urban legend', 'contemporary legend', 'foaftale', 'belief legend', stadssage en zwerfsage (het enigszins poëtische begrip 'asfaltspreekje' ontbreekt, maar dat is door een journalist verzonnen, niet door een wetenschapper). Verder blijft het betoog van Vanpée over 'moderne sagen' in literaire werken enigszins steken in een opsomming. Voor- en nawoord geven wel enigszins de rode draad aan voor het gehele boek: 'hedendaagse sagen' treft men niet alleen aan in de mondelinge overlevering, maar ook in kranten en literatuur, op de radio, de televisie en in de film. En omgekeerd brengen deze media weer nieuwe sagen en geruchten in de wereld. Op zichzelf is dit een belangrijke vaststelling, maar nergens in het boek krijgt dit gegeven echt diepgang.

Helaas lijkt de sandwich-formule de kwaliteit en voedzaamheid van het beleg te moeten verhullen. Het beleg van Patrick Bernauw is vooral een combinatie van enerzijds Bernauws eigen literaire fictie en anderzijds essays waarin andere verzamelaars en onderzoekers veelvuldig worden geciteerd. In zijn verantwoording vertelt Bernauw dat hij in 1988 een aantal *Broedje Aap*-verhalen van Ethel Portnoy heeft verwerkt tot een hoorspel voor de BRT. Tot zijn verbazing reageerden er luisteraars met de mededeling dat bepaalde gebeurtenissen uit het hoorspel verre kennissen werkelijk waren overkomen. Vanaf dat moment is Bernauw zich gaan verdiepen in dit soort volksverhalen. Het eerste hoofdstuk, 'De man met de haak', is een teksteditie van het BRT-hoorspel. Tot één verhaal aaneengeregen krijgt de lezer moderne horror-verhalen rond de auto voorgeschoteld die in de *Type-Index of Urban Legends* van Jan Harold Brunvand¹ staan geregistreerd als 'The Va-

¹
Zie Jan Harold Brunvand, *The Baby Train en Other Lusty Urban Legends* (New York enz. 1993) 325-347.

nishing Hitchhiker', 'The Hook', 'The Death Car' en 'The Hairy-Armed Hitchhiker'. Een volledig overzicht van de door Bernauw behandelde onderwerpen zou te ver voeren. Ik merk hier slechts op dat bundels als die van Bernauw vaak een functie vervullen in het aan de canon toevoegen van 'hedendaagse sagen'. Bernauw maakt zich verdienstelijk door 'De vloek van farao Toetanchamon' toe te voegen aan de reeks. Terecht canoniseert hij ook de ufo-lore: verhalen over ontvoeringen van mensen door buitenaardse wezens die experimenten op hen uitvoeren (bevuchten, aborteren, opereren, injecteren) circuleren al weer de nodige tijd.

Voor de gemiddelde lezer zal *Sterke Verhalen* van Patrick Bernauw wel een zekere amusementswaarde bezitten. Maar de liefhebbers van het genre zullen al minder aan hun trekken komen. Zoals gezegd vormen Bernauws beschouwingen over moderne sagen goeddeels een aaneenrijging van citaten van anderen. Wie de bundels van Portnoy, Burger en Wouters² heeft gelezen, hoeft in *Sterke Verhalen* niet veel nieuws te verwachten. Onderzoekers van volksverhalen vinden ook weinig van hun gading: van het verzamelen en optekenen van mondelinge verhalen heeft Bernauw bijvoorbeeld geen serieus werk gemaakt. De 'moderne sagen' die hij mondjesmaat bijeengebracht heeft, zijn voornamelijk uit de krant geknipt, of uit schimmige boeken van Lekturama gehaald. Door dit alles loopt dan ook nog eens hinderlijk de literaire fictie van Bernauw zelf heen, alsmede citaten uit door hem bewonderde romanciers als H.G. Wells en Stephen King. Bernauw maakt een denkfout als hij meent dat elke bizarre horrorstory op papier automatisch uitgroeit tot een moderne sage die mensen elkaar vertellen, of omgekeerd dat elk griezelverhaal afkomstig is uit het mondelinge vertelcircuit. *Sterke Verhalen* bevat bitter weinig informatie over de context waarin verhalen ontstaan en verteld worden. De hoeveelheid eigen onderzoek en analyse door Bernauw is tamelijk gering. De sandwich van Bernauw smaakt kortom verdacht naar een *Broodje Na-aap*.

Theo Meder

Beuningen, H.J.E. van, en A.M. Koldewij. *Heilig en profaan. 1000 Laatmiddeleeuwse Insignes uit de collectie H.J.E. van Beuningen.* Cothen:

Stichting Middeleeuwse Religieuze en Profane Insignes, 1993. (Rotterdam Papers, 8.) viii + 342 p., 43 + 1036 ill.; ISBN 90 9006 769 8.

Menigeen zullen de woorden 'heilig en profaan' al vertrouwd in de oren klinken: onder dezelfde noemer werden namelijk in het Museum Boymans-van Beuningen te Rotterdam een tentoonstelling (van december 1993 tot en met februari 1994) en een studiedag (11 februari 1994) gehouden, welke laatste weer heeft geresulteerd in de uitgave van een wetenschappelijke bundel, eveneens *Heilig en profaan* geheten (ondertitel: *Laatmiddeleeuwse insignes in cultuurhistorisch perspectief*. Onder red. van A.M. Koldewij en A. Willemsen. Amsterdam: Van Soeren, 1995). Het boek bevat, de inleiding van Van Beuningen meegerekend, een achttiental korte hoofdstukken (waarvan enkele al eerder zijn verschenen als artikel), de meeste van de hand van Van Beuningen of Koldewij (1-114). Eén hoofdstuk, over insignes van Onze Lieve Vrouw van Aarschot, is vervaardigd door Van Beuningen in samenwerking met F. Jurion en M. de Waha (49-57), een ander, over 'secular badges', is aangeleverd door de 'gastschrijver' Malcolm Jones (99-109). Ook de uitvoerige catalogus, waarin 1036 van de meer dan 2700 insignes uit het museumbezit worden beschreven en afgebeeld, is samengesteld door Van Beuningen en Koldewij (116-323).

In de eerste hoofdstukken maakt de lezer kennis met de typologie van deze bron en de stand van het onderzoek. Onder insignes verstaan de samenstellers draagtekens die in de (late) middeleeuwen in een bonte verscheidenheid werden geproduceerd, vaak en masse en van goedkoop materiaal (zoals tin-loodlegeringen, meestal ongeveer in de verhouding 60%-40%), en die in

2

Zie Ethel Portnoy, *Broodje Aap. De folklore van de post-industriële samenleving* (Amsterdam 1992¹⁹); Ethel Portnoy, *Broodje Aap Met. Een verdere bijdrage tot de folklore van de post-industriële samenleving* (Amsterdam 1992); Peter Burger, *De wraak van de kangeroe. Sagen uit het moderne leven* (Amsterdam 1993⁴); Peter Burger, *De gebraden baby. Sagen en geruchten uit het moderne leven* (Amsterdam 1995); Frank Wouters, *Waar gebeurd?* (Brussel 1991).

de regel een afwerende betekenis hadden. Vooral deze laatste karakteristiek is van belang: zowel de religieuze als de profane insignes waren 'betekenisdragende' sieraden (12). Hierbij dient opgemerkt dat het woord 'profaan' door de beide samenstellers niet gebruikt wordt als tegengesteld aan religieus – ook profane insignes hadden immers een bezwerende functie – maar als niet-verwijzend naar de christelijke symboliek.

Van Beuningen en Koldewey schotelen de lezer afwisselend onvermoede onderzoeksresultaten voor, toepassingen hieruit voor de cultuurgeschiedenis in bredere samenhang, maar ook nieuwe vragen. Een verrassend resultaat is bijvoorbeeld dat van de ongeveer 5000 complete of fragmentarisch bewaard gebleven tinloden insignes die voor zover bekend de afgelopen twintig jaar in Noord- en Zuid-Nederland zijn gevonden, de oudste (daterend uit de twaalfde, dertiende en een deel van de veertiende eeuw) voor een groot – zo niet het grootste – deel getypeerd kunnen worden als 'profaan', de jongste (van in de veertiende eeuw en steeds meer toenemend in de vijftiende en begin zestiende eeuw) daarentegen overwegend als 'religieus' (christelijk). Een interessante toepassing is bijvoorbeeld de wijze waarop Koldewey de insignes in verband brengt met laatmiddeleeuwse en vroegmoderne vagebonden en andere marginale lieden, die deze voorwerpen vaak droegen om er voordeel uit te halen (zoals aalmoezen en gastvrijheid) en daardoor bijdroegen tot een verslechterend imago van de pelgrim (33-37). Een nieuwe vraag wordt opgeroepen door de vele insignes die een of meerdere fallusen (soms ook vrouwelijke geslachtsdelen) voorstellen. Wijzen deze voorwerpen, die dienden als een soort vruchtbaarheidssymbool, op een seksuele verbeeldingswereld die sinds de veertiende eeuw spoorloos (met uitzondering van de insignes dan) is verdwenen? Een reminiscentie aan deze verbeeldingswereld meent Koldewey aan te treffen in een passage in de in de late vijftiende eeuw geschreven – maar vooral in de twintigste eeuw gelezen – *Malleus maleficarum* of *Heksenhamer*, waar sprake is van een vogelnest met daarin twintig tot dertig mannelijke geslachtsdelen die zich bewegen als levende wezens, graan en ander voedsel tot zich nemend (114; vgl. Peter van der Eerden, 'De *Malleus maleficarum*, de duivel en de kwestie van de verdwenen geslachtsdelen', in:

Gerard Rooijackers e.a. (ed.), *Duivelsbeelden. Een cultuurhistorische speurtocht door de Lage Landen* [Baarn 1994] 137-167).

Uit het boek komt duidelijk de bijzondere situatie naar voren van het insignes-onderzoek in Nederland vergeleken met dat in andere landen. Bijna alle insignes zijn vervaardigd van vergankelijk materiaal dat vooral in laaggelegen aardlagen ('luchtdicht'), zoals in vele streken van Nederland (in het buitenland vooral rivieroeveren en -beddingen nabij bevolkingscentra, zoals de Seine bij Parijs en de Theems bij Londen), kans heeft om de tand des tijds te doorstaan. Bijna altijd geldt dat zij echter pas kunnen worden gevonden nadat bodemlagen 'geroerd' zijn: vaak is de vindplaats elders dan waar zij ooit zijn verloren of weggegooid, bijvoorbeeld in aarde die verplaatst is bij de aanleg van een tunnel. Omdat de conserveringscondities in geroerde bodemlagen niet meer aanwezig zijn, is het ook zaak dat zij snel gevonden worden. Een belangrijke, zo niet onmisbare, steunpilaar voor het in Nederland beoefende insignes-onderzoek blijken de amateur-onderzoekers met een metaaldetector te zijn, althans indien zij hun vondst afstaan of laten beschrijven. Ook in het verdronken dorp Nieuwlande (Zuid-Beveland, verloren gegaan bij een stormvloed op 5 november 1530), waaruit 534 van de 1036 in de catalogus beschreven insignes afkomstig zijn, heeft de metaaldetector zijn nut bewezen (26-32). Van Beuningen en Koldewey hebben met hun fraaie boek dus de kroon gezet op een staaltje teamwerk in een hele ruime betekenis van het woord.

Charles Caspers

Boer, Piet de, Hans van Deukeren, Mariska Vonk en Ineke Strouken. *Texel: eilanders vertellen*. Utrecht: Nederlands Centrum voor Volkscultuur, 1995. 77 p., ill.; f 19,50; ISBN 90 7184 026 3.

Op Texel bestaat een reeks gewoonten en gebruiken die het Waddeneiland mede zijn eigen karakter geven. Naar aanleiding van het veertigjarige bestaan van de Oudheidkamer Den Burg in 1994 en in samenwerking daarmee hebben enkele medewerkers van het Nederlands Centrum voor Volkscultuur het onderhavige boekje samengesteld, dat een beeld geeft van de feesten en rituelen die zijn verbonden met de jaarcyclus en de

levensloop. Op grond van interviews, kranteberichten, enquêtes en archiefmateriaal inventariseren zij wat er op dit terrein tussen ongeveer 1880 en 1960 op Texel te vinden was (en in sommige gevallen is).

In de eerste zes hoofdstukken wordt ingegaan op kalenderrituelen en -gebruiken. Daarbij krijgen onder meer het branden van meierblissen op 30 april en de viering van Ouwe Sunderklaas op 12 december ruim aandacht. Beide feestelijke gebeurtenissen zijn – ondanks veranderingen naar vorm, inhoud en betekenis – nog steeds springlevend. Maar ook vertier dat inmiddels verdwenen is, zoals pinksterbruid, 'bossiesdag', de kermisviering en minder 'typisch' Texelse gebruiken zoals Sint Maarten (11 november) komen aan de orde. De laatste drie hoofdstukken staan in het teken van rituelen rond de levensloop, in het bijzonder geboorte, vrijen en trouwen en dood. Hier lijkt minder 'eigens' voorhanden te zijn en vandaar waarschijnlijk dat de auteurs onder meer verwijzen naar reeds lang vóór 1880 verdwenen gebruiken als queesten, kriecken en zuuppot. Anderzijds ontbreekt aandacht voor het op het eiland gangbare gebruik om bij het bereiken van de vijftigjarige leeftijd het feestvarken met een 'Abraham' of 'Sara' te verrassen: een aangeklede pop in de tuin met parafernalia en een treffende tekst voor dejarige.

Texel: eilanders vertellen is een aardig, met fraaie foto's en tekeningen geïllustreerd boekje. De auteurs hebben kennelijk geen wetenschappelijke pretenties: een notenapparaat en bronnen- en literatuurverwijzingen ontbreken, en een poging om de vermelde gewoonten en gebruiken te duiden wordt niet ondernomen. Als lezerspubliek is waarschijnlijk in de eerste plaats op de eilandbevolking gemikt. Toch wordt een nuttig overzicht gepresenteerd, dat zijn waarde mede ontleent aan de ruimhartigheid waarmee uitspraken van Texelaars zelf geciteerd worden.

Rob van Ginkel

Dohms, Peter, m.m.v. Wiltrud Dohms en Volker Schroeder. *Die Wallfahrt nach Kevelaer zum Gnadenbild der 'Trösterin der Betrübten'*. *Nachweis und Geschichte der Prozessionen von den Anfängen bis zur Gegenwart. Mit Abbildung der Wappenschilder*. Kevelaer: Verlag Butzon en Bercker, 1992. (350

Jahre Kevelaer-Wallfahrt 1642-1992, 2.) xix + 430 p., ill.; ISBN 37 6669 601 7.

Het 350-jarig jubileum van Kevelaer als bedevaartplaats heeft aanleiding gegeven tot verschillende boekuitgaven. Bijzondere aandacht verdienen de twee monumentale banden van de Kevelaerse devotie-uitgeverij *par excellence*, Butzon en Bercker. Het omvangrijkste deel is de verzamelband *Consolatrix Afflictorum. Das Marienbild zu Kevelaer*, dat een breed spectrum bevat van historische, kunsthistorische en pastoraal-theologische bijdragen, overigens allemaal weinig vernieuwend en vooral samenvattend.

In die bijdragen is evenwel nog niet verwerkt het materiaal dat in de hier te bespreken tweede band, *Die Wallfabrt nach Kevelaer*, van de jubileumuitgave terecht is gekomen. Dit deel is vanuit historisch-volkskundig perspectief mijns inziens een veel belangrijker uitgave dan het eerstgenoemde deel. Het is een monumentale uitgave met belangrijke bouwstoffen voor het verdere onderzoek betreffende de bedevaarten naar Kevelaer. Het belang van dit heiligdom wordt door de omvang en inhoud van deze uitgave nog eens onderstreept.

De hoofdauteur of samensteller, Peter Dohms, heeft beoogd een complete inventarisatie te maken van alle *georganiseerde* bedevaarten die er sinds het ontstaan van Kevelaer tot op heden hebben bestaan. Het aspect 'georganiseerd' moet hierbij onderstreept worden omdat anders te gemakkelijk de inhoud zal worden gelijk gesteld met de gehele bedevaartcultuur van Kevelaer. Al de niet-georganiseerde of zelfstandig reizende bedevaartgangers zijn *niet* in de doelstelling van de uitgave begrepen. Dit is op zich weer een begrijpelijk uitgangspunt omdat over deze personen niet of nauwelijks systematisch gegevens in de archieven en kronieken van Kevelaer werden of worden vastgelegd.

Het boek heeft de vorm van een catalogus of lexicon. De korte inleiding handelt voornamelijk over de gebruikte bronnen en de opzet. Direct daarna worden in zo'n kleine 400 dichtbedrukte, in dubbelkolom gezette pagina's alle getraceerde processiebedevaarten alfabetisch naar land beschreven. De belangrijkste donorlanden van bedevaarten zijn Duitsland (302 p.), Nederland (61 p.) en een beetje België en Luxemburg (samen 12 p.). Enige 'exotische' bedevaarten uit Frankrijk,

Japan, Zwitserland en de USA zijn voor de compleetheid ook opgenomen.

Dohms gebruikt voor de beschrijvingen een vast schema waarin gegevens over de organiserende instantie (broederschap, parochie), de vroegste vermelding, bijzondere jaartallen, de intentie van de bedevaart, de bedevaartdagen, de route, en het verblijf in Kevelaar evenals de gebruikte bronnen van de individuele bedevaarten worden afgedrukt. De bij dit soort uitgaven gebruikelijke staccato-achtige notatiewijze is veelal functioneel. De vloed aan feiten en gegevens is rijk en overweldigend. Daarentegen had archivaris Dohms naar mijn smaak basaal bronnenmateriaal als archieven wat preciezer mogen aangeven. Waarom wordt niet vermeld dat belangrijke archieven van Kevelaarbroedersschappen en -processiebedevaarten gewoon in het plaatselijke gemeentearchief liggen of bij de parochie berusten?

In de volledigheid van de inventarisatie lijkt Dohms vrij goed te zijn geslaagd. Dat dit boek een 'Nachweis und Geschichte aller Prozessionen die in Vergangenheit und Gegenwart nach Kevelaar gewallfahrtet sind bzw. noch wallfahrten' zou zijn, is dan ook grotendeels waar, maar ook weer niet helemaal. In de omschrijving van een 'individuele' groepsbedevaart kan een probleem schuilen. Dohms vermeldt in zijn inleiding het fenomeen van de 'Distrikt'-bedevaarten: gecombineerde groepsbedevaarten bestaande uit deelnemers van parochies binnen een bepaalde regio, meestal rond een grotere stad geconcentreerd (en veelal die naam dragend). Dit deed zich met name voor in Nederland en Rijnland. Bij dergelijke bedevaarten zijn de ouderdom en de wisselende samenstellingen moeilijk vast te stellen. Enerzijds zijn er niet zoveel bronnen bewaard gebleven en anderzijds werden de wisselingen van samenstelling nooit goed vastgelegd. Dit geldt met name voor de periode tot ca. 1800. Door een betere vastlegging lijken er zich na die tijd nieuwe allianties voor te doen of relatief veel nieuwe processiebedevaarten te ontstaan. In dat opzicht is de uitgave niet volledig of geheel nauwkeurig. Voor de Nederlandse situatie, die ik beter kan beoordelen, zouden diverse aanvullingen of wijzigingen kunnen worden genoemd. Ik wil niet tezeer op details ingaan omdat dat teveel afbreuk doet aan de waarde van het boek als overzichtswerk. Maar voor de interpretatie van individuele gegevens en

het gebruik van het boek is het zinvol er enige aandacht aan te besteden.

Het gegeven dat een bedevaart 'seit... bezeugt' is, zegt natuurlijk nog niets over de werkelijke ouderdom. Vanwege het gevaar van 'canonisering' door dit standaardwerk, is het noodzakelijk te wijzen op de relativiteit van de vermelde dateringen en samenstellingen. Een (Nederlands) voorbeeld. De bedevaart van Laren die in het boek aangegeven staat als 'sinds 1822' en pas vanaf 1826 samen met de parochie Achterveld zou pelgrimeren, blijkt volgens het eigen (niet opgenomen) pelgrimsboekje de eerste gezamenlijk reis naar Kevelaar in 1803 te hebben ondernomen. Dit gebeurde te zamen met de bedevaartgangers van Soest. Kijkt men onder Soest dan vindt men daar als oudste vermelding 1935. Bovendien was het in 1803 ook weer niet de eerste keer dat bedevaartgangers van die plaatsen naar Kevelaar gingen, het was alleen de eerste keer dat ze in die (zelfstandige) samenstelling optrokken. Tevoren namen de inwoners van Laren al deel in de Amsterdamse processie (onder Amsterdam noch Laren genoemd). Rond het midden van de negentiende eeuw werd vervolgens de samenstelling van de groep ook weer anders. Toen sloten Laren, Achterveld en Soest zich meestal aan bij de Amersfoortse processie. En dat plaatst weer het voor 1888 onder Amersfoort genoemde grote aantal van 5500 ('Amersfoortse') deelnemers in een heel ander licht.

Gezien de immense omvang van de bedevaartuitstraling van Kevelaar en het nauwelijks overzienbare bronnenmateriaal is het niet vreemd dat niet alle juiste data zijn gevonden. Bovendien heeft de vergaring van de gegevens, althans zo weet ik voor de Nederlandse situatie, sterk gesteund op een mailing aan Nederlandse parochies en archiefdiensten, voor zover ze werden beantwoord. Autopsie van het materiaal heeft niet of nauwelijks kunnen plaatsvinden. Dat was ook niet mogelijk binnen de gegeven personele mogelijkheden en het tijdbestek.

Een ander probleem voor de samensteller school in de *nieuwe* bedevaarten van de afgelopen decennia. Het betreft bedevaartgroepen die soms maar één of enkele keren naar Kevelaar komen of zijn gekomen. Hun aanwezigheid wordt alleen dan opgetekend wanneer ze een beroep doen op te verrichten zielzorg. Voor zover ze achterhaald

konden worden, bleken er vaak ook maar weinig gegevens over te vinden.

Achter in het boek is als bijlage een overzicht van de aantallen bedevaartgangers en georganiseerde bedevaarten tussen 1650 tot 1991 opgenomen. Het is gebaseerd op hoofdzakelijk drie bronnen: de *Oratorianerchronik* sinds 1646, het *Prozessionsbuch* sinds 1784 en de *Pfarrchronik* sinds 1932. Het is echter een onderdeel dat met grote voorzichtigheid moet worden gehanteerd. De grote verschillen in de cijfers die er tussen opvolgende jaren zitten (afgezien van verklaarbare fluctuaties door oorlogen e.d.), geven aanleiding de betrouwbaarheid niet hoog in te schatten. Het gaat om uiteenlopende tellingen: van 'natte-vinger'-schattingen van journalisten tot 'wenscijfers' van de lokale clerus.

Een eigenlijk vrij willekeurige maar daarom niet minder waardevolle bonus in het boek vormen de afgedrukte foto's van wapenschildjes van de verschillende processiebedevaarten in de kapel van Kevelaer.

Hoewel het ten aanzien van de absoluteheid van (oprichtings)data, samenstelling en aantallen van bedevaarten met enige voorzichtigheid moet worden gehanteerd, zal dit boek tot ver in de toekomst het naslagwerk over de bedevaarten naar Kevelaer zijn. Een onmisbare 'Fundgrube' voor het verdere wetenschappelijke onderzoek naar de bedevaartcultuur rond deze belangrijke Duits-Nederlandse bedevaartplaats.

Peter Jan Margry

Ethnologia Europaea. 5. Internationaler Kongress der Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore (SIEF) Wien, 12.-16.9.1994. Plenarvorträge. Herausgegeben von Klaus Beitzl und Olaf Bockhorn. Wenen: Institut für Volkskunde der Universität Wien, 1995. (Veröffentlichungen des Instituts für Volkskunde der Universität Wien 16, II.) 142 p.

Het SIEF-congres in Wenen (1994) was gewijd aan de etnisering van cultuur (zie *Volkskundig Bulletin* 21 [1995] 89-90). Het thema was gekozen vanwege de ontwikkelingen in Oost-Europa, met name Joegoslavië. Van de ruim 100 lezingen die er gehouden zijn, hebben de organisatoren alleen de vijf plenaire voordrachten in deze bundel gepubli-

ceerd. Het thema etniciteit neemt in de Europese volkskunde een bijzondere plaats in. Het vak heeft zijn ontstaan en ontwikkeling enerzijds te danken aan de opkomst van regionalisme en nationalisme, heeft echter anderzijds bijgedragen aan de constructie van regionale en nationale identiteiten. De notie dat traditionele volkscultuur een uiting is van de volksziel van etnisch of geografisch bepaalde groepen mensen en de mede hierop geïnspireerde talrijke inventarisaties van traditionele, regionale en nationale cultuurverschijnselen hebben zeker hun steentje bijgedragen aan de constructie van dergelijke identiteiten. Een centrale vraag op dit congres was die naar de rol van de volkskunde in het proces van deze etnisering van cultuur en haar medeplichtigheid aan de etnische zuiveringen in verleden en heden.

De president van de SIEF, *Konrad Köstlin*, legde in zijn openingsvoordracht ('Das ethnographische Paradigma und die Ethnologia Europaea', 9-29) heel duidelijk dit verband. Tot voor kort ging volgens hem de volkskunde nog door voor een onschuldige wetenschap van boerenmeubels en klederdrachten, terwijl daarnaast folklore ook wel als middel tot verbroedering van de verschillende volkeren werd gehanteerd, maar na het einde van de koude oorlog en de sindsdien uitgebroken oorlogen om de 'geëtniseerde' volkscultuur is dat anders geworden. Volkscultuur is een wapen geworden in de strijd rond de culturele en politieke identiteit van allerlei etnische bevolkingsgroepen. Alledaagse dingen krijgen hierin symboolwaarde voor het eigen karakter van de cultuur. Köstlin geeft hiervan een reeks van voorbeelden. Zo is als reactie op de Europese integratie op de autowegen rond Wenen de leus 'Erdäpfelsalat bleibt Erdäpfelsalat' te lezen, terwijl in een Bosnisch vluchtelingendorp in Duitsland kinderen op de Bosnische vlag ten doop worden gehouden. Andere voorbeelden: opgeschoten Nederlandse jongeren slaan Duitse kinderen uit het grensstadje Aurich als 'nazihonden' het land uit en in Bremen kan men Platduits leren. Het regionale heeft de wind mee en wordt ook door de Unesco geconserveerd en heilig verklaard, aldus Köstlin.

De volkskunde heeft in dit proces, als ik Köstlin goed begrijp, geen goede rol gespeeld. Zij heeft bijgedragen aan de formulering en de constructie van de verschillen tussen de etnische, nationale en regionale bevolkingsgroepen en is in

zijn visie derhalve medeplichtig aan de etnische zuiveringen. Ze heeft dan ook de morele plicht om te werken aan de deconstructie van het begrip etnos, dat op zich niet een 'natuurlijk', maar een door mensen geschapen fenomeen zou zijn.

Ik ben het met zijn redeneringen niet geheel eens. In de eerste plaats vind ik dat de rol van de volkskunde in de huidige etnische problematiek in Europa onevenredig groot wordt voorgesteld. Zo brengt Köstlin de hedendaagse vreemdelingenhaat en etnische zuiveringen in verband met een van de aartsvaders van de volkskunde, J.G. Herder, die de natie opvatte als een gemeenschap berustend op afstamming, taal, cultuur en godsdienst. De werkelijkheid wordt hiermee wel erg versimpeld. In de eerste plaats waren vreemdelingenhaat en andere vormen van geweld, uitbuiting en onderdrukking allang bekend vóór Herder. Verder hebben nog tal van andere en niet minder belangrijke factoren op de hedendaagse vormen van etnisch wangedrag hun invloed uitgeoefend, zoals politieke, geestelijke en godsdienstige onderdrukking, buitenlandse overheersing, oorlogen en de niet aan een bepaalde tijd en plaats gebonden neiging van mensen om primair solidair te zijn met de eigen identificatiegroep, welke die ook is, en het daarmee verbonden zich afzetten tegen andere groepen.

Ik vind het ook onjuist om de hedendaagse volkskunde zo direct in verband te brengen met allerlei hedendaagse politieke ontsporingen. Ik zie de volkskunde als een vak dat zich zeker in de westerse wereld de laatste vijfendertig jaar intensief bezighoudt met de analyse van de dagelijkse cultuur en inzicht tracht te verschaffen in de culturele processen binnen die cultuur. De bewering of zelfs de suggestie dat de resultaten van dit moderne volkskundig onderzoek zouden hebben bijgedragen tot de creatie van gewelddadige, rond etniciteit gecentreerde ideologieën, vind ik onterecht. Het tegendeel is waar.

Waar ik verder bezwaar tegen heb is dat het zoeken naar vormen van lokale, regionale, nationale en etnische identiteit op voorhand al als iets fouts beschouwd wordt en als een gevaar voor de democratie. Het zou volgens Köstlin de taak en de morele plicht van de volkskunde moeten zijn om dit te bestrijden, met name door middel van de deconstructie van het begrip etnos en wat daarmee samenhangt. Ik ben erg huiverig voor

het geven van dergelijke morele opdrachten aan de wetenschap. We hebben genoeg voorbeelden dat zoiets snel leidt tot een afname van waarnemingsvermogen en kritische zin. Beter lijkt het mij de volkskunde te vragen inzicht te verschaffen in deze etniseringprocessen, zonder haar een morele boodschap mee te geven. Een onbevangen benadering van het probleem is noodzakelijk. Wat zijn de oorzaken van de culturele etnisering, welke behoeften worden hier vervuld, wat zijn de positieve en negatieve kanten ervan, in welke mate bepaalt ze het gedrag van mensen, op dergelijke vragen zullen antwoorden moeten komen.

In zijn slotvoordracht ('Wiedergewinnung der Gemeinschaft: Ethnisierung als Identitätsstrategie?', 123-141) wijst *Wolfgang Kaschuba* op het belang van empirische studies over etniciteit om te voorkomen dat de anti-etniciteitsdiscussie het karakter aanneemt van een onnozele vorm van maatschappijkritiek, zoals door critici al beweerd wordt. Kaschuba beschouwt etnische identiteit evenals Köstlin als een culturele, ideologische constructie. Hij verzet zich tegen de opvatting dat etniciteit een fundamentele organisatievorm van menselijke samenlevingen is, waarbij hij overigens niet het bestaan van etnische, culturele praktijken ontkent. Gevaren ontstaan wanneer etnische cultuur gehanteerd wordt als machtsmiddel tegen andere etnische groepen en om politieke doeleinden te verwezenlijken. Nu gebeurt dat helaas in toenemende mate, niet alleen door nationale staten, maar ook door etnische groepen binnen die nationale staten. Kaschuba gaat tenslotte in op de vraag hoe de volkskunde zich tegenover het thema etniciteit moet opstellen. Zijn antwoord lijkt sterk op dat van Köstlin en ik heb er dan ook dezelfde bezwaren tegen. Ook Kaschuba gaat ervan uit dat de volkskunde heeft meegeewerkt aan de 'Montage der Bombe' van de etniciteit, en nu de plicht heeft om die bom te demonteren. Ze moet volgens hem nu eindelijk duidelijk stellen dat etniciteit geen biologisch feit, maar een culturele constructie is.

De overige drie voordrachten zijn wat minder theoretisch aangezet, maar lokken soms toch ook tot tegenspraak uit. *Freddy Raphaël* spreekt over het beroep op de traditie waarmee mensen hun identiteit proberen op te bouwen. Waar geen traditie is, kan deze worden uitgevonden en deel gaan uitmaken van het collectieve geheugen van

groepen. Nauw verbonden hiermee zijn het zoeken naar en de verering van de 'roots'. Natuurlijk dreigen hier gevaren zodra traditie en oorsprong gebruikt worden om anderen uit te stoten, maar om dit hele verschijnsel te betitelen als 'terugkeer tot het heidendom, dat zijn legitimatie in een mythisch, zuiver, niet door het vreemde verontreinigd verleden zoekt' (41) vind ik bepaald extreem. Aansluitend gaat Raphaël in op de door de nazi's georganiseerde boekenverbranding in de Elzas in december 1940, waaraan de huidige bewoners nauwelijks herinneringen bewaren. Raphaël verklaart dat uit hun overtuiging dat het nazi-verleden toch alleen maar een bron van misverstanden is. Hij verwijt de bewoners van deze streek zich te weinig met hun verleden te hebben beziggehouden, zich teveel als slachtoffer van de historische ontwikkeling te beschouwen en niet de vraag te stellen naar de mechanismen van verleiding en onderdrukking die het een totalitaire machinerie pas mogelijk maken om te functioneren (31-50). *Gabriela Kiliánova* geeft een overzicht van de gecompliceerde etnische structuur in Centraal-Europa. Die heeft in het verleden, al voordat er van de moderne natiestaten sprake was, geleid tot problemen, maar niet steeds in dezelfde mate. Ze beschrijft hoe de mensen aan weerszijden van de grensrivier tussen Oostenrijk en Slowakije met elkaar omgingen en sinds 1989, na een periode van vijftig jaar IJzeren Gordijn, weer een netwerk van relaties met elkaar aan het opbouwen zijn (103-122). *Reinhard Johler* stelt vast dat er steeds een grote affiniteit bestaan heeft tussen volkskunde, nationalisme en de nationale belangen van staten. Hij schetst de veranderende oriëntaties van de Oostenrijkse volkskunde in de afgelopen eeuw ten gevolge van de politieke ontwikkelingen en ziet als belangrijke taken voor een Europese volkskunde de 'vertaling' van de diverse culturen binnen Europa, de reeds vermelde deconstructie van gemeenschapsbegrippen en de wetenschappelijke reconstructie van Europese 'Erinnerungsgeschichte' (69-101). Wat ik hier mis, is dat we ook culturele verschijnselen en processen meer in Europees – en als dat nodig is in nog groter geografisch verband – kunnen onderzoeken. Bovennationale factoren hebben immers een belangrijke invloed op de vormgeving en verspreiding van de volkscultuur. Men denke bijvoorbeeld aan het kerstfeest, het carnaval, de bedevaartcultuur en

aan het thema van het Weense congres, etniciteit. Het voordeel van een dergelijke, meer vanuit de volkskundige thematiek geïnspireerde benadering is dat deze aansluit bij een verantwoorde vakbeoefening en dat we de morele dwang en pretenties buiten het vak laten.

Ton Dekker

Kurt Dröge en Imke Tappert (ed.). *Festkultur in Lippe. Beiträge zum öffentlichen Festwesen im 19. und 20. Jahrhundert.* Münster/New York: Waxmann, 1994. (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland, 81). 442 p., ill., krt., 1 tab.; DM 49,80; ISBN 3 8 9325 211 8.

Deze forse bundel biedt het resultaat van een onderzoeksproject naar de openbare feestcultuur door zeven historici en volkskundigen die zich in 1989 groepeerden tot 'Fachstelle Volkskunde' binnen de Lippische Heimatbund. Vertrekpunt voor de onderzoekers vormde een vooral inventariserende vragenlijst over de viering van feesten in het heden en recente verleden, uitgezonden naar 450 correspondenten in alle 169 vroeger zelfstandige gemeenten in het gebied; in 1990 was 56,5% van de lijsten geretourneerd, uit 141 voormalige gemeenten. Nadat zo het onderzoeksterrein ruw in kaart was gebracht, kon begonnen worden aan vervolgonderzoek op grond van andere typen bronnen naar, zoals in het woord vooraf wordt benadrukt, slechts een fractie van de feestcultuur. Vijf auteurs richtten zich op een bepaald type feest in de hele regio, de overige twee op allerlei feesten in één plaats. *Regina Fritsch* behandelt in de bundel de vooral de laatste twintig jaar in aantal toenemende vieringen van het zoveeljarig bestaan van plaatsen (47-91), *Imke Tappert* de kermissen (92-142), *Kurt Dröge* de schuttersfeesten en de feesten van soldatenverenigingen (143-184, 185-252) en *Annegret Tegtmeier-Breit* de oogst- en oogstdankfeesten (253-336), terwijl *Jürgen Scheffler* een overzicht geeft van de feestcultuur in het stadje Lemgo in de negentiende eeuw (337-384) en *Dieter Zorembo* hetzelfde doet voor het stadje Blomberg in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw (385-432). Hieraan vooraf gaat een theoretische en methodologische inleiding van de hand van Regina Fritsch en Annegret Tegtmeier-Breit (1-45).

Uit deze inleiding blijkt duidelijk dat de groep zeer goed op de hoogte is van de vele invalshoeken die mogelijk zijn bij een onderzoek naar feesten. Vragen naar bijvoorbeeld de rol van feesten bij de uitdrukking van identiteiten, de functie van het beroep op tradities of vermeende tradities bij de vormgeving van feesten, naar commerciële en politieke aspecten, de verschillende categorieën deelnemers (naar mate van betrokkenheid en andere [groeps]kenmerken) en de beleving van de feesten worden gedegen besproken. Een duidelijke keuze voor een overkoepelende of richtinggevende vraagstelling wordt evenwel niet gemaakt, tenzij men daaronder de globale vraag naar de verhouding tussen continuïteit en verandering zou willen verstaan. Ook de onderzoekers afzonderlijk hebben steeds een open oog voor de vele facetten van de functie en betekenis van feesten. Het voordeel van deze werkwijze is dat in de bijdragen inderdaad al deze aspecten in meerdere of mindere mate aan de orde komen, aangevuld met nog andere zoals de verhouding tussen sturing van het programma door koepelorganisaties van verenigingen en specifieke invullingen daarvan door lokale afdelingen. Daarnaast heeft men ruimte genomen om te wijzen op de voor vrijwel iedere plaats weer afwijkende situatie. Op algemene trends, zoals de evenals elders in Europa ook in dit gebied waarneembare toename van het aantal feesten sinds de jaren zestig/zeventig, zijn telkens weer uitzonderingen en variaties aan te wijzen – afgezien dan van de vrijwel totale greep van de nazi's op de feestcultuur. De auteurs laten deze details uitvoerig spreken, vaak door middel van citaten uit kranteberichten, archivalia van overheden en kerken, en interviews. De bijdragen van Dröge bestaan zelfs grotendeels uit per plaats gegroepede gegevens over de betreffende feesten. Daardoor ontstaat zowel een levendig als onvermijdelijk ook verbrossend beeld. Daar staat weer tegenover dat aan de hand van verscheidene kaartjes de verspreiding in Lippe van de behandelde typen feesten, ook in de tijd, zichtbaar wordt gemaakt en in verband wordt gebracht met verschillen en veranderingen in sociaal-economische omstandigheden, met name in de landbouw. De vraag naar de regionale verspreiding is er echter één naast andere en niet dominant in de bundel.

Te prijzen in de verschillende bijdragen is dat de auteurs, vaak in noten, steeds wijzen op moge-

lijke verdere onderzoeksthema's, die zij uit tijdgebrek hebben moeten laten liggen. Ook valt op te maken dat het excerpteren van regionale en lokale kranten – voor feesten in de negentiende en twintigste eeuw de bron bij uitstek – eerder steekproefsgewijs dan uitputtend heeft kunnen geschieden. Een gevolg daarvan is wel dat de bijdragen hier en daar een wat oppervlakkig en opsommerig karakter hebben. Het beeld van organisatoren en deelnemers, en de veranderingen daarin, blijven nogal diffuus, zelfs in de bijdragen over de feestcultuur in Lemgo en Blomberg. Anders dan in de dorpen zullen daar toch bronnen, zoals ledenlijsten, voorhanden zijn die het mogelijk maken daarop meer licht te werpen. De conclusies per hoofdstuk zijn betrekkelijk summier, terwijl een samenvattende beschouwing ontbreekt. Het is te hopen dat de bundel door de auteurs beschouwd wordt als een eerste aanzet en voorlopige – zeker zeer nuttige – presentatie van hun bevindingen en dat vervolgonderzoek in Lippe het beeld nader zal inkleuren. Voor onderzoekers elders die zich met jubileum- of oogstfeesten bezighouden, bieden de betreffende auteurs een uitstekende en genuanceerde inleiding in de problematiek en bruikbaar materiaal om hun analyses aan te toetsen of mee te vergelijken. Alleen al in deze zin kan deze bundel in de toekomst een belangrijke functie vervullen bij het onderzoek naar de feestcultuur.

John Helsloot

Heemann, Annegret. *Männergesangvereine im 19. und frühen 20. Jahrhundert. Ein Beitrag zur städtischen Musikgeschichte Münsters.* Frankfurt am Main enz.: Peter Lang, 1992. (Europäische Hochschulschriften, Reihe 36 Musikwissenschaft, 74; Diss. Münster 1991). 369 p., ill., tab., muz.; DM 80,-; ISBN 3 63144 552 0.

In tegenstelling tot Nederland kent Duitsland een rijke, zij het deels verouderde, literatuur betreffende de geschiedenis van de mannenzangverenigingen. Een reden daarvoor zou kunnen zijn, dat het aandeel van de liedertafels en mannenkoren op het totale aantal zangverenigingen bij onze oosterburen altijd veel hoger is geweest. Momenteel bedraagt dat aandeel liefst vijftig procent en daar steekt Nederland met zo'n tweeënehalf

procent schril bij af, ook al zijn daarbij dan niet de katholieke mannenkerkkoren meegeteld. Wie geïnteresseerd is in de geschiedenis van de Nederlandse mannenzangverenigingen en andere koorvormen, waar evenmin veel onderzoek naar is gedaan, zal verheugd zijn wanneer er in het buitenland een dissertatie verschijnt, die mogelijk een bijdrage levert aan de gedachtenvorming rond dit thema.

Het proefschrift van muziekwetenschapper Annegret Heemann geeft allereerst een gedegen historiografisch overzicht van de literatuur betreffende de mannenzangverenigingen in Duitsland. De strekking van deze literatuur wordt sinds jaar en dag weergegeven met Bismarcks uitspraak: 'Turner, Sanger und Schutzen sind des Staates beste Stutzen'. Uit de lijst van recentere onderzoeken wijst Heemann met name Dieter Dudings *Organisierter gesellschaftlicher Nationalismus in Deutschland* uit 1984 aan als een van haar belangrijkste inspiratiebronnen. Diens these dat de mannenzangbeweging een belangrijke rol gespeeld heeft als communicatiekanaal voor het doorgeven van nationaal ideeëngoed noemt zij 'een van de bruikbaarste' uitgangspunten voor haar onderzoek (33).

In haar detailstudie naar de mannenkoren in Munster beschrijft Heemann vervolgens het ontstaan en het optreden van de Munsterse mannenkoren. In dit deel wordt de these van het nationale streven als wezenskenmerk in feite ondergraven, al erkent zij dat zelf niet. Het blijkt, dat geen van de Munsterse koren een politieke achtergrond of signatuur had. Het ging om gezelligheid, om verbetering van de kerkzang, om de bevordering van de toonkunst of om het zingen van Duitse liederen. Er was ook geen sprake van een actief nationale opstelling. De schaarse patriottische manifestaties in Munster werden georganiseerd door de magistraat en de mannenkoren waren, op verzoek, best bereid daaraan mee te werken. Voor de voorafgaande repetities was doorgaans niet veel animo.

Verwonderlijk zijn deze bevindingen niet. Immers, ook Duding heeft mijns inziens slechts ogenschijnlijk het beeld van de 'nationale' mannenzangbeweging nog eens bevestigd. Zijn perspectief was namelijk dat van de Duitse eenheidsbeweging. Daarin heeft de mannenzangbeweging onmiskenbaar een belangrijke rol gespeeld, maar

dat het nationale streven het enige of het wezenskenmerk van de mannenzangbeweging zou zijn geweest, beweerde hij niet. Hoogstens nam het nationalisme op bepaalde momenten (aan de vooravond van 1848; omstreeks 1870) een opmerkelijke plaats in bij het publieke optreden van de mannenzangverenigingen, die omgekeerd wat betreft hun populariteit ook ongetwijfeld van de nationale beweging mee zullen hebben geprofiteerd.

Minder dan dertig bladzijden van haar boek wijdt de auteur aan de muzikale uitvoeringen van de Munsterse mannenzangverenigingen. Juist hier zou men een analyse, ook kwantitatief, verwachten van het gezongen repertoire. We komen niet veel meer te weten dan de algemene opmerking dat het accent enerzijds lag op patriottische liederen en anderzijds op gezelligheidsliederen (drink-, liefdes-, Wander- en Heimatliederen). Natuurlijk worden er genoeg voorbeelden aangehaald, maar wat ontbreekt is inzicht in de verhoudingen. Wat er nu precies wanneer en waarom werd gezongen, wordt nergens duidelijk. Ik mis een differentiatie, ook in de tijd, naar koortype en genre. Koren met een religieuze achtergrond, zangverenigingen van typografen en postbeambten, deftige liedertafels, ze worden te veel op een hoop gegooid. Ongetwijfeld zongen al deze Munsterse mannenzangverenigingen regelmatig vaderlandslievende liederen. Of men alleen op basis daarvan het nationale bewustzijn tot wezenskenmerk van de mannenzangbeweging mag bestemmen, waag ik te betwijfelen. Op deze manier kan men elk Nederlands mannenkoor dat op koninginnedag het Wilhelmus ten gehore brengt, typen als fel orangistisch.

In haar slotbeschouwing schrijft Heemann, dat het nationalisme in de mannenzangverenigingen is 'geïmplanteerd' en dat deze het zich vervolgens hebben eigengemaakt. Wanneer zij nu had onderzocht hoe die implantatie en toeëigening zich concreet hebben voltrokken, dan had zij iets wezenlijks toegevoegd aan de kennis over de betekenis van de mannenzangbeweging voor de Duitse eenheid. De auteur heeft zich mijns inziens echter te gemakkelijk neergelegd bij de traditionele opvattingen over de aard van de mannenzangbeweging. Een reden daarvoor zou kunnen zijn, dat zij slechts gebruik heeft gemaakt van secundair bronnenmateriaal. Verhoudingsgewijs heeft de historiografie in haar boek onevenredig veel aandacht

gekregen. Het tekstgedeelte van het boek beslaat 262 bladzijden. Daarvan zijn er 158 gereserveerd voor inleidende beschouwingen. Het feitelijke onderzoek moet het doen met nauwelijks honderd. Samen met de nog volgende dikke honderd bladzijden bijlagen en literatuur is het boek te zeer een opsomming van gegevens in een globale context geworden.

De vraagstelling gaat eigenlijk ook niet verder dan een presentatie van 'het optreden van de Münsterse mannenkoren in de openbaarheid en van hun aandeel in het burgerlijk concertleven' (2). Hoewel in de inleiding wordt gesteld, dat de mannezangbeweging niet buiten haar maatschappelijke en politieke context begrepen kan worden, blijft een concrete toetsing van die relatie in feite achterwege. Daardoor ontstaat een beeld, dat nauwelijks afwijkt van de gangbare publicistische en politiek-historische opvattingen, opvattingen die alleen al vanwege hun grote eenzijdigheid mijns inziens aan een grondige revisie toe zijn.

Ik had liever een detailstudie gezien, niet alleen aan de hand van concertprogramma's, kranteartikelen, gedenkschriften en stedelijke adresboeken, maar uitgaande van een uitputtende studie van enkele goed gekozen zangverenigingsarchieven (zo die tenminste voorhanden zijn: daarover vernemen we niets!). Ongetwijfeld hadden we dan een interessanter beeld van binnenuit gekregen. De conclusie moet helaas luiden dat het boek van Heemann een gemiste kans is. Wanneer zij meer was ingegaan op de sociale en muzikale motivatie van zangers zelf en op het 'dagelijkse' koorleven, op repetities en nazit, op de driehoeksverhouding zangers-bestuur-dirigent, op de grote gehechtheid aan zangwedstrijden enzovoort enzovoort, dan had zij waarschijnlijk het onderzoek naar de betekenis van de mannezangverenigingen uit kunnen tillen boven de eenzijdigheid van het nationaal-politieke perspectief. Wat rest is een degelijk historiografisch overzicht en een nuttige inventarisatie.

Jozef Vos, Universiteit Utrecht.

siteit Rotterdam. (Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut, 24.) xii + 597 p., ill., tab., graf.; f 79,90; ISBN 90 7038 947 9.

Tijdens het in 1989 gehouden congres 'Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis' werd de bezoeker net zo makkelijk getraceerd op een oerdegelijke, inventariserende analyse van het zeventiende-eeuwse verpachtingsregister van de visgronden bij de sluis van Westgraftdijk als op een 'civilisatie-theoretische, dramaturgische en antropologische' benadering van kienen en bingo in Limburg in de periode na 1950. Onder Nederlandse historici had een niet-normatieve, antropologiserende benadering van 'cultuur' als 'vormgeving van het bestaan' gezegevierd. Dat werd als een winstpunt beschouwd, maar tegelijkertijd werd geconstateerd dat de modieuze richting in de geschiedbeoefening dreigde te verdinken in een overvloed aan thema's en benaderingen. De onderzoeker kan verdwaald raken in een cultuurhistorisch rariteitenkabinet. Als men niet beschikt over een coördinatenstelsel om zeer diverse cultuuruitingen te ordenen, is de historicus niet meer dan een verzamelaar en anti-quair.¹

Helsloots proefschrift over vermaak en ontspanning in de tweede helft van de negentiende eeuw in Goes oogt in eerste instantie als zo'n heterogene curiositeitenverzameling. Tombola's, Sint-Nicolaasfeesten, parades van de schutterij, zangavonden, plantententoonstellingen en vele andere zaken trekken in een caleidoscopische aaneenschakeling aan de lezer voorbij. Het boek is, gegeven de bescheiden thematiek, nogal fors uitgevallen (bijna 600 rijk geïllustreerde en dicht bedrukte bladzijden). Wat echter bewondering afdwingt, is de ongelofelijke aandacht en volledigheid waarmee de auteur zijn werk heeft verricht. Het boek is op een haast negentiende-eeuwse manier wijdlopieg en tegelijkertijd onderhoudend. Het schema waarmee Helsloot het materiaal ordent is dat van een liberaal 'beschavingsoffensief' en een orthodox-protestants kersteningsstreven. Er valt wel wat af te dingen op deze benadering, maar

Helsloot, John. *Vermaak tussen beschaving en kerstening. Goes 1867-1896.* Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde, 1995. Proefschrift Erasmus Univer-

¹ R. Sanders e.a. (ed.), *De verleiding van de overvloed. Reflecties op de eigenheid van de cultuurgeschiedenis* (Amsterdam/Atlanta 1991).

Helsloot is er wel degelijk in geslaagd de rijke empirie in een verhelderend kader te plaatsen.

Voor de achttiende en negentiende eeuw is de term beschavingsoffensief al eens door de historicus Kruithof gekoppeld aan de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (1784). In het spoor van de Verlichting hoopte dit hervormingsgezinde genootschap via verbetering van het lager onderwijs, de verspreiding van goede lectuur, het houden van lezingen en vele andere activiteiten de materiële en geestelijke levensstandaard van de lagere standen op te krikken. Buitengewoon succesvol was het beschavingsstreven niet. Veel initiatieven bleven steken in het stadium van de goede bedoelingen. Het lijkt erop dat de leden allereerst zichzelf beschaafden en het 'volk' nauwelijks wisten te bereiken.² Van militaire daadkracht valt bij deze notabelen dus weinig te bespeuren, maar toch benadert de term 'beschavingsoffensief' hun ideële inzet en tevens de spanning die zij moeten hebben ervaren wanneer zij zich onder het (nog?) onbeschaafde volk mengden.

In de jaren 1860 was 't Nut een ietwat kwakkelende oude dame geworden. Concurrerende organisaties dienden zich aan om de beschavingstaak over te nemen. Terwijl de slagordes werden geformeerd voor de schoolstrijd, ontbrandde op het terrein van de 'buitenschoolse' volksbeschaving een ware richtingenstrijd. Schijnbaar onschuldige activiteiten als voorleesavonden, schoolfeesten, kinderoptochten of muziekconcoursen waren onderwerp van debat tussen aanhangers van een liberaal-humanistisch en een calvinistisch cultuurideaal (een uitgesproken katholieke benadering van het probleem valt pas tegen het eind van de negentiende eeuw te bespeuren). In dit enerverende decennium laat Helsloot zijn verhaal beginnen. Plaats van handeling is Goes, volgens een tijdgenoot 'eene oude, zeer stille, niet zeer mooie stad, waar weinig te zien valt' (8).

Goes vervulde een centrumfunctie voor Zuid-Beveland en beschikte over een omvangrijke middenstand en een intellectuele elite die onder andere in de plaatselijke HBS emplooi vond. Standsbesef was zeker aanwezig, maar de sociale tegenstellingen waren minder scherp dan bijvoorbeeld in het industriële Vlissingen.³ De hogere standen waren verdeeld in 'heren' (predikanten, artsen en anderen) en 'burgers' (gevestigde middenstanders) die respectievelijk dagelijks en alleen

's zondags een 'cylinderhoed' droegen. Ze zagen wel degelijk de noodzaak in om iets te doen voor hun minder gefortuneerde stadgenoten, maar handelden daar niet altijd naar. Op politiek en kerkelijk terrein waren de verhoudingen wel degelijk gepolariseerd: vrijzinnig-liberalen domineerden in het lokale bestuur, terwijl orthodox-hervormden in de kerk de overhand hadden.

Het scharnier van het boek is het hoofdstuk over de in 1867 opgerichte Vereeniging tot het regelen en bevorderen van volksvermaken. Op landelijk niveau was de bezorgdheid over het uit elkaar groeien van de standen in deze jaren aanleiding voor de oprichting van verenigingen die zich stortten op de 'volksvermaken'. De eerste stoot werd gegeven door een nieuwe generatie liberalen die ontevreden was over de geringe daadkracht van het Nut. De verenigingen poogden de levensstijl van de lagere middenstand en de werklieden meer te laten aansluiten op de burgerlijke cultuur door bijvoorbeeld lezingen, feestelijke bijeenkomsten en muziekavonden aan te bieden, waar nuttige kennis en ontspanning in de juiste dosering aangeboden werden. Met een beetje goede wil zouden we dit een beschavingsoffensief kunnen noemen. Wat kwam er van dit streven op lokaal niveau terecht? Curieus is nu dat in Goes hoofdzakelijk 'burgers' en dus niet arbeiders de betrekkelijk hoge contributie voor de vereniging konden opbrengen. Nog curieuzer is dat de leden ernstig verdeeld waren over de vraag of de 'volksvermaken' voor de gehele stadsbevolking moesten worden georganiseerd. De dominerende opvatting luidde dat beschaafd vermaak niet gratis leverbaar was. Alleen de leden mochten ervan profiteren: het 'volk' moest maar lid worden van de vereniging. Ironisch hoogtepunt van het boek is een gebeurtenis in 1884. Als gevolg van een tijdelijke filantropische bevestiging besloot het bestuur een 'werkelijk Volksfeest' te organiseren: vanaf een speciaal gereserveerd deel van de feestweide

2

B. Kruithof, *Zonde en deugd in domineesland. Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding: zeventiende tot twintigste eeuw* (Groningen 1990).

3

Bert Altena, *Een broeinest der anarchie. Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vlissingen 1875-1929* (1940) (Amsterdam 1989).

keken de leden toe hoe de 'minder-gegoeden' zich overgaven aan mastklimmen en sprietlopen teneinde voedzame hammen en worsten in de wacht te slepen (89).

Helsloot moet concluderen dat de doelstelling van het liberale beschavingsoffensief (het creëren van een 'gemeenschappelijke culturele ruimte') niet gehaald werd: de verschillen tussen de standen, met name tussen middenstand en het 'gewone volk', werden sterk geaccentueerd. Het offensief, dat oorspronkelijk gericht was op de arbeidersstand, had als onbedoeld effect dat juist de middengroepen enig zelfbewustzijn verwierven en zich verhieven boven het 'gewone volk'. Ondanks alle goede wil was het standsbesef in liberale kring sterk verankerd. Het ontbrak bovendien vrijwel aan personen die een brugfunctie tussen de standen konden en wilden vervullen.⁴

In de minder welgestelde, orthodoxe kringen waren deze culturele 'middelaars' (predikanten en onderwijzers bijvoorbeeld) wel bereid en in staat om de contacten met de lagere standen te verstevigen. De intellectuele voormannen stonden qua levensstandaard dicht bij hun volgelingen. Terwijl in liberale kring het sociale distinctiestreven bijna automatisch de kop opstak, stond bij de orthodox-protestanten het fundamentele onderscheid tussen de geloofsgemeenschap en 'de wereld' voorop. Mede daardoor waren de sociale verschillen onder de orthodoxen minder zwaar geaccentueerd. Er zijn geslaagde en minder geslaagde voorbeelden van het orthodoxe beschavingsstreven te geven. De christelijke jongelingsvereniging was bijvoorbeeld een plek waar gelovigen zichzelf schoolden en ontwikkelden. Ze beantwoordde daarmee aan 'de behoefte aan respectabiliteit, intellectuele vorming en gepaste vormgeving van de vrijetijd' (239). Rechtstreekse confrontaties met de liberalen, onder andere bij de vormgeving van de lokale feesten, liepen minder goed af. De orthodoxe voormannen moesten constateren dat de achterban erg geïnteresseerd was in het probleemloze vermaak dat onder liberale regie geboden werd. De orthodoxe cultuur was dus minder hecht en onwrikbaar dan men wenste.

Helsloot sluit zijn boek af met de opmerking dat zijn lokaal onderzoek slechts een bouwsteen wil zijn voor bredere inzichten in de werking en het patroon van beschavingsoffensieven. Dat is te

bescheiden. Door de lokale praktijk te beschrijven laat hij zien dat zelfhulp en distinctiestreven belangrijke drijfveren waren voor culturele verheffing, met name in de middengroepen en in de bovenlaag van de arbeidersstand.⁵ Het boek is wat dit betreft zo overtuigend dat het begrip 'beschavingsoffensief' toe is aan herziening. 'Beschavingsstreven' geeft mijns inziens beter weer dat het gaat om meerdere bevolkingsgroepen die in onderlinge wisselwerking actief betrokken waren bij een verhoging van de levensstandaard. Daarnaast is het boek ook vanuit het oogpunt van verzuiling waardevol. Het legt de verschillen in leefcultuur tussen liberalen en orthodox-protestanten zeer precies bloot. Vooral de achilleshiel van de liberalen, hun standsbesef, is nog eens mooi beschreven. Dit vormde een belangrijke handicap bij de opbouw van massa-organisaties in de laatste decennia van de negentiende eeuw.

Frans Groot, Hogeschool Rotterdam e.o.

Regina Pramann (ed.). *Hexenverfolgung und Frauengeschichte. Beiträge aus der kommunalen Kulturarbeit.* Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte, 1994. 96 p.; ISBN 38 9534 122 3.

De vraag in hoeverre heksenprocessen eigenlijk een middel waren om vrouwen te dwingen zich in een onderworpen rol te schikken is zo langzaam aan een standaardingrediënt van publikaties op het gebied van toverij en hekserij in Europa. Zij vormt een van de centrale thema's van dit boekje, dat is uitgebracht in samenhang met een tentoonstelling in het Duitse stadje Lemgo. *Ursula Bender-Wittmann*, die een dissertatie over de heksenvervolgingen in Lemgo voorbereidt, beschrijft in haar bijdrage hoe het heksen-thema door feministes van diverse pluimage is gebruikt (11-32). *Gabriele Urbahn* presenteert de lotgevallen van

⁴ Vergelijk Jan van Miert, *Wars van clubgeest en partijzucht. Liberalen, natie en verzuiling, Tiel en Winschoten 1850-1920* (Amsterdam 1994) 11-12, 213-215.

⁵ Vergelijk A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940* (Merpel/Amsterdam 1984).

Maria Rampendahl, de laatste vrouw die – in 1681 – in Lemgo werd vervolgd, als een ‘aussergewöhnliches (...) Frauenschicksal’ (33-48).

Een tweede thema betreft de manieren waarop de heksenprocessen uit het verleden in de stad van vandaag als het ware aanwezig kunnen zijn. *Regina Pramann* vertelt (49-61) hoe een idee van de Colgate-Palmolive GmbH om in oktober 1987 te Lemgo een soort Miss-Heksverkiezing te organiseren, op woedend verzet uit de hele Bondsrepubliek stuitte. De tandpasta- en zeepfabriek zag daarop af van de geplande festiviteiten. De werkgroep die zich tijdens deze protestcampagne had gevormd, ijvert sindsdien voor de oprichting van een monument voor de wegens hekserij terechtgestelde vrouwen. De processen in Lemgo hebben daarnaast tot een permanente tentoonstelling van folterinstrumenten in het plaatselijke Heimatmuseum geleid (67-82), tot een toneelstuk (63-66) en een georganiseerde rondgang door de stad (83-92).

In haar bijdrage laveert Bender-Wittmann tussen de verschillende scholen door die er op het gebied van de feministische interpretatie van de heksenvervolgingen bestaan. Volgens haar kunnen de vervolgingen niet zonder meer worden gezien als het gevolg van disciplinerende, repressieve maatregelen van kerkelijke of wereldlijke overheden. Evenmin waren heksen ‘eigenlijk’ leden van geheime genootschappen die probeerden aan de beklemming van het patriërchaat te ontkomen. Maar zij probeert wel staande te houden dat de bestudering van de heksenprocessen alleen dan zinvol is als zij in het kader van vrouwenstudies wordt uitgevoerd. Zij geeft toe dat het bijtende sarcasme waarmee Gerhard Schormann de afkeer van feministes als Claudia Honegger en Jeanne Favret-Saada voor de archieven van de vervolgers heeft aangevallen (‘Wir lesen keine Akten, aber wir wissen, dass nichts drinsteht’), niet ongefundeerd was. Maar toch wil zij met name Favret-Saada enigszins in bescherming te nemen. Die heeft herhaaldelijk betoogd dat woorden, wanneer zij in het toverijdiscours worden gebruikt, vaak een heel aparte betekenis krijgen en dat de deelnemers vaak liever geen duidelijke uitspraken doen. Alleen door actief te participeren in dit discours kon zij de bijzondere betekenis van woorden, of de afwezigheid daarvan, begrijpen en verklaren. Volgens Bender-Wittmann is dit een

voorbeeld van de manier waarop persoonlijke betrokkenheid en wetenschappelijke strengheid elkaar op vruchtbare wijze kunnen aanvullen. Het lijkt mij dat dit zeker niet onwaar is en van belang kan zijn voor de antropoloog of volkskundige die het hedendaagse toverijgeloof bestudeert. Maar wat historici die de heksenvervolgingen bestuderen, en zich dus vooral op archiefstukken moeten baseren, hiermee aan moeten, blijft voor mij volstrekt duister. Van fundamentele belang is mijns inziens het punt dat de historicus die zich vrijwel alleen maar interesseert voor strafrechtelijke bronnen (en dat doet hij als hij alleen maar de vervolgingen bestudeert) veel informatie mist. Het idee dat heksenvervolgingen eigenlijk vrouwenvervolgingen waren, vloeit direct voort uit deze reductionistische werkwijze.

Hans de Waardt, Erasmus Universiteit Rotterdam.

Jansen, D. *Op zoek naar nieuwe zekerheid. Negentiende-eeuwse protestanten en het spiritisme.* Amsterdam: Thesis Publishers, 1994. 288 p., ill.; f 39,50; ISBN 90 5170 286 8.

Ons land maakte in het laatste kwart van de negentiende eeuw vooral op religieus terrein een diepe crisis door. De wetenschap stelde in de gedaante van positivisten en materialisten het geloof danig op de proef: als de bijbel mensenwerk was en Jezus een mens, hoe voorbeeldig ook, wat wist de gelovige dan nog zeker over de hemel, wat betekende Jezus’ opstanding en hoe moest je de dood zien? Een boeiende tijd al met al voor de historicus, waarin vastklampen aan het oude wedijverde met een al even intensief zoeken naar het nieuwe en betere.

Tot degenen die de aanval van de wetenschap poogden af te slaan, behoorden de spiritualisten. Zij hebben slechts weinig de belangstelling van historici weten te wekken. Hun stem was in die drukke periode dan ook zwak. Misschien speelt tevens een rol, dat óók in het onderzoek naar spiritualisme geloof en wetenschap met elkaar strijden. Iedere onderzoeker zal immers a priori de vraag moeten beantwoorden of hij in geesten en hun boodschap gelooft. Wie geestverschijningen niet afwijst, zal gemakkelijker de vondsten van de spiritisten accepteren als een waarde in zichzelf. Ik geloof niet in geesten en vind de negentiende-

eeuwse spiritualisten vooral boeiend om hun zoeken en vragen, om het belang dat zij aan de verkregen antwoorden hechtten en de onzekerheid die hun onderzoek begeleidde. Spirit(ual)isme is interessanter als zoeken dan als weten.

Ik weet niet of Derk Jansen mijn uitgangspunt deelt. In ieder geval heeft in zijn benadering de 'zekerheid' het 'op zoek' verdrongen. Juist die zekerheden zijn in mijn ogen doorgaans zo plat als een dubbeltje. Hoe dan ook, we worden vergast op een relaas dat eerder ideeën-, zo niet dogma-geschiedenis is dan sociaal-cultureel onderzoek van de spiritistische queeste en op uiteindelijk een portretgalerij van mensen die weten in plaats van weifelen. De auteur heeft daartoe veel gegevens bijeengezocht in archieven en gedrukte publicaties. Een analyse als die van Logie Barrow in zijn *Independent Spirits. Spiritualism and English plebeians, 1850-1910* (1986), dat de auteur overigens niet aanhaalt, zal de lezer tevergeefs zoeken.

In het tweede deel van een betoog dat loopt van Edward Swedenborg en andere buitenlandse voorvaders als Lavater en Jung-Stilling, via Nederlandse mesmeristen en spiritisten in het algemeen, tot de predikant en publicist M. Beversluis, gaat Jansen vooral in op de belangstelling van de Groninger godgeleerden voor het spiritualisme. In Groningen werd al rond 1820 door geneeskundigen geëxperimenteerd met het dierlijk magnetisme, terwijl een enkele arts ook meer algemeen belangstelling had voor het mystieke en occulte. Langs deze weg moet de belangrijkste theoloog van de Groninger richting, P. Hofstede de Groot, in aanraking gekomen zijn met het spiritualisme. Die aandacht bij hem en enkele van zijn leerlingen is niet onbegrijpelijk, immers de Groningers legden in hun theologie grote nadruk op het Nieuwe Testament (vandaar hun andere naam: Evangelischen) en met name op het leven van Jezus, zijn wonderen en zijn opstanding. Dat waren zaken die door de positivistische bijbelkritiek van vooral de Leidse moderne theologen zwaar onder vuur werden genomen.

Hoe belangrijk het spiritualisme voor de Groninger richting als geheel was, valt niet met zekerheid uit deze studie op te maken. Sommige predikanten (S.K. Thoden van Velzen, A. Rutgers van der Loeff, H. Nieuwold en een enkele andere) geloófd en in het spiritualistisch bewijsmateriaal, maar zij vormden niet de gehele Groninger

richting. Zelfs bij hen blijft het belang van het spiritualisme voor hun geloof soms onzeker. Het effect van hun prediking, als die al spiritualistisch was, schijnt niet positief te zijn geweest. Het lijkt mij niet toevallig, dat een paar van de predikanten die Jansen aanhaalt zich eerst na hun emeritaat sterker bezig gingen houden met spiritualisme.

Bij alle waardering voor hetgeen hij bijeen heeft gebracht – een korte bespreking moet veel overslaan – vind ik het jammer dat Jansen de zekerheden van de spiritisten niet méér onderzocht heeft. In de wetenschap van de spiritisten ligt het boeiende namelijk elders: in de vragen en in de zekerheid die het gevondene kennelijk bood. Voor het onderzoek daarnaar bestaan bijvoorbeeld in de jaren tachtig bladen als het *Spiritistisch Weekblad* en D.P.M. Huets *Het eeuwige leven*. Die staan vol van geestverschijningen en mededelingen over de andere wereld. Je vindt er zelfs beschrijvingen van de hemel. Helaas, die bladen heeft de auteur niet geraadpleegd, ook al besteedt hij een aparte paragraaf aan Huet.

Zo brengt dit boek wel veel wetenswaardigs, maar weinig diepgang doordat een culturele analyse ontbreekt.

Bert Altena, Erasmus Universiteit Rotterdam.

Jobse-van Putten, Jozien. *Eenvoudig maar voedzaam. Cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland.* Nijmegen: SUN, 1995 (Memoria). 573 blz., 72 ill., tab., graf., krt.; f 49,50; ISBN 90 6168 427 7.

Eten en daarmee samenhangende gewoonten vormen relevante en fascinerende aspecten van het dagelijks leven. Binnen de sociale en historische wetenschappen wordt dit de laatste jaren steeds meer erkend. Hoe en waarom eten mensen wat ze eten en waardoor veranderen voorkeuren en smaak? Groepsverschillen in maaltijden en maaltijdpatronen zijn – behalve naar sociale laag, religie en natie –, zeker in het verleden, vaak regionaal bepaald door de gebondenheid aan grond, klimaat en bedrijfsvorm. In *Eenvoudig maar voedzaam* vormen juist deze regionale differentiatie op het Nederlandse platteland en de ontwikkelingen daarin tussen 1900 en 1940 een centraal object van volkskundige studie. Maar bij deze periode blijft het niet. De auteur overschrijdt de vier de-

cennia ruimschoots en onderneemt een even stoutmoedige als boeiende zoektocht naar hetgeen Nederlanders lang voor en na deze tijdstippen op tafel brachten en brengen. De hieruit resulterende monumentale *Cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland* omvat aldus maar liefst het tijdvak vanaf de middeleeuwen tot heden.

Veranderingen in produktiemethoden, bereidingswijzen en maaltijdpatronen verliepen aanvankelijk langzaam, maar zeker. Mèt processen van modernisering en industrialisering hebben de traditionele manieren van voedselvoorziening en -consumptie zich in veel sneller tempo en ingrijpender gewijzigd. In Nederland begonnen deze veranderingen pas na ongeveer 1850 enigszins op gang te komen, vooral in de steden. Na de jongste wereldoorlog was het moderne industriële voedselpatroon, met veel vlees, zuivel, zoete en industrieel bewerkte voedingsmiddelen, tenslotte ook overal op het platteland doorgedrongen, maar niet voor lang. Het toen vrijwel uniforme Nederlandse eetpatroon van dagelijks twee broodmaaltijden en één warme maaltijd – bestaande uit aardappelen, groente en vlees, soms voorafgegaan door soep en gevolgd door een toetje – was aan het eind van de jaren zestig alweer op z'n retour. Er kondigde zich een nieuwe eetrevolutie aan: die van de verscheidenheid aan trends: van slanke lijn tot snelle snacks en bovenal van globalisering. Hoe hebben deze fundamentele wijzigingen zich op langere termijn voltrokken, op welke wijze zijn ze in kaart te brengen en valt daarbij iets te zeggen over typerende kenmerken van de Nederlandse eetgewoonten? Met de maaltijd als focus en enige volkskundige begrippen en methoden als richtingaanwijzers is Jozien Jobse aan het werk gegaan om deze veelomvattende vragen te beantwoorden.

Waarom koos zij de maaltijd als voornaamste object van analyse? Dit belangrijke eetmoment van de dag vormt het culminatiepunt van alles wat met voeding te maken heeft. Aspecten als de bereidingswijze, de combinatie, volgorde en samenstelling van de gerechten, de tafelschikking en de disgenoten en hun manieren komen hierin allemaal samen. Ook in het volkskundige onderzoek naar voedingsgewoonten sinds het eind van de jaren zestig eerder specifieke studie van de maaltijd in Nederland is gemaakt, kan Jobse zich niet

in een traditie voegen, maar moet zij deze zelf scheppen.

Het boek bestaat uit drie delen, die fundamenteel van elkaar verschillen in intentie, gebruikte bronnen en omvang: een methodische verhandeling, een uitvoerige literatuurstudie en een nauwkeurige analyse van primair materiaal. In het eerste deel (de hoofdstukken twee en drie) spit zij de internationale (vooral Europese) volkskundige literatuur door op zoek naar theoretische modellen voor de studie van de maaltijd en alles wat erbij te pas komt. Hoewel naast Günther Wiegelmann ook Ester Kishbán en vele anderen een inspiratiebron vormen, ontwerpt de auteur haar schema van beschrijvende en verklarende functies en factoren toch vooral zelf. Het is duidelijk dat het haar niet in de eerste plaats gaat om de fysiologische, maar om de sociale en culturele functies van voeding, al dan niet in onderlinge combinatie. Voorbeelden zijn groepsbinding of -scheiding, identiteit, macht en genot. Verklaringen voor het ontstaan, in stand blijven en veranderen van specifieke maaltijdpatronen in Nederland zijn eveneens complex; nooit is er sprake van één oorzaak, maar altijd van een bepaalde samenhang tussen diverse omstandigheden. Naast materiële (economisch-ecologische en technologische) en sociale spelen ook ideologische, politieke en culturele factoren een rol. Tenslotte onderscheidt de auteur nog de 'doorkruisende' factor van de internationalisering.

Het bleek een groot probleem aan materiaal te komen over een zo complex verschijnsel als de maaltijd. Eigenlijk beschikte de auteur alleen voor de eerste helft van de twintigste eeuw over een omvangrijke primaire bron, beschreven in het derde deel. Zij wilde echter ook iets laten zien van de periode daarvoor en zo is het tweede deel een voorafje geworden op basis van secundaire literatuur. Deze entree beslaat echter maar liefst zes eeuwen (1300-1900) en is daarmee uitgegroeid tot een zelfstandige studie. Het betreft gegevens over voeding in streekbeschrijvingen, reisverslagen en andere geschriften uit het verleden. Hierin lijken vooral menu-overzichten, zogenoemde spijlslijsten, van charitatieve en andere instellingen een veelbelovende bron te zijn van kennis over de dagelijkse maaltijd van gewone mensen. En juist aan informatie over de eetgewoonten van 'het volk' ontbreekt het ons; over de tafel van de elite

zijn we veel beter ingelicht. Met hulp van deze literatuur probeert Jobse een zo nauwkeurig mogelijke reconstructie te maken van de varianten van de Nederlandse maaltijd door de eeuwen heen. Zij heeft daarbij gestreefd naar een zekere eenheid in de uitwerking, ondanks de grote verschillen in de aard van het materiaal.

Voornaamste primaire bron en aanvankelijk uitgangspunt van de studie bestaat in een verzameling van 592 uitvoerig ingevulde 'klassieke' volkskundige vragenlijsten over voeding van het P.J. Meertens-Instituut, afgenomen in 1976. Al sinds de jaren dertig werden zulke lijsten met vragen over het dagelijks leven met enige regelmaat aan een vaste groep respondenten gestuurd. De voedingslijsten bevatten gedetailleerde vragen over wat er vroeger gegeten werd in de diverse regio's van het Nederlandse platteland en geven, indien men herinneringsgegevens betrouwbaar acht, een vrij volledig beeld van de geografische verschillen in de bereiding en samenstelling van de maaltijd en het maaltijdsysteem. De sociale differentiatie en de steden zijn minder goed in het materiaal vertegenwoordigd. De auteur heeft dan ook niet de pretentie volledig in de geconstateerde leemte aan kennis over de Nederlandse maaltijd te kunnen voorzien, maar wil een begin maken en een stimulans bieden voor verder onderzoek.

Wat heeft al dit minutieuze spuurwerk nu opgeleverd? Het moet gezegd: allereerst een ware schat aan informatie over het aantal, de volgorde, de eigen structuur en systematiek van maaltijden en gerechten, op gewone dagen en op zon- en feestdagen, gespreid naar regio. Daarbij relateert de auteur, ten tweede, de overvloed aan beschrijvende details en nuances steeds aan de betekenissen die aan bepaalde soorten voedsel werden gehecht en aan de achtergronden die de gevonden patronen en ontwikkelingen kunnen verklaren. Tenslotte ontbreken ook de zeer grote lijnen niet. Om bij deze laatste te beginnen, veranderingen in de maaltijd in Nederland zijn grofweg in twee fundamentele processen te splitsen: eenwording en internationalisering. Deze beslaan ongelijke perioden en voltrekken zich met ongelijke snelheid en langs andere wegen.

Al in de middeleeuwen was er bijvoorbeeld sprake van enige internationale invloed, in de

vorm van specerijen en suiker, maar deze waren alleen voor de elite en niet voor gewone mensen bestemd. Na 1500 verbreidden de exotische gewassen en produkten zich met de ontdekkingsreizen en de vestiging van overzeese handelsposten langzaam over Europa. Volgens Wiegmann begint deze fase na 1680 en Jobse volgt hem in deze periodisering. In de loop van de befaamde zeventiende eeuw zijn in Nederland koffie, thee en in mindere mate cacao, met de bijbehorende voorkeur voor het gebruik van suiker en andere zoetwaren (koek en confituren) bekend geworden bij de elite; na 1860 zijn deze produkten ook aan hun zegetocht onder de middengroepen begonnen. De aardappel, een verhaal apart, heeft zich daarentegen van laag naar hoog verspreid: een stijgend cultuurgoed. Maar pas heel recent, na de jaren zestig van de twintigste eeuw, beleven we een zeer snel verlopende en buitengewoon omvangrijke golf van internationalisering. Kruiden en specerijen, bereidingswijzen, gerechten en zelfs gehele maaltijden van internationale herkomst zijn tot een belangrijke eettrend in Nederland gaan behoren. De mate waarin landgenoten zich houden aan de authentieke receptuur van buitenlandse gerechten en maaltijden verschilt aanzienlijk naar sociale laag en leefstijl. Alvorens in te gaan op het proces van eenwording, dat mijns inziens overigens deels met internationalisering samenhangt, moet eerst iets worden gezegd over de diverse aspecten van de maaltijd waarin de voorheen kenmerkende regionale differentiatie tot uiting kwam. Het uit de agrarische geschiedenis van Nederland bekende onderscheid in grondsoort en bedrijfsvorm tussen de noordwestelijke en zuidoostelijke gebieden vormt hierin een belangrijke achtergrond.

Het is wel zeker dat men voor de komst van het moderne industriële voedselpatroon gewoonlijk vaker at dan driemaal per dag, al spreken sommige middeleeuwse berichten van tweemaal. Dit geringe aantal was waarschijnlijk een ideaal onder de hogere standen, waaraan door de meerderheid der bevolking niet kon worden voldaan door de noodzaak tot dikwijls zware, lichamelijke arbeid. Een aantal van vijf of meer maaltijden per dag was geen uitzondering, waarvan meerdere warm, die naar samenstelling en moment van de dag per regio konden verschillen. Graan (vooral rogge, aanvankelijk in veel mindere mate tarwe) was

overall in het land de basis van het preïndustriële voedselpatroon. Hiervan werden pap, pannekoe-ken en brood bereid, die elk als hoofdgerecht een van de onderscheiden vijf typen maaltijd vertegenwoordigen. Daarnaast kende men nog de veel meer elitaire, uit Italië afkomstige, salade en de vrijwel overall dominante hoofdmaaltijd bestaande uit potspijs, in goede tijden aangevuld met vis of vlees en brood. De potspijsen of dikke brijen werden in één pot boven het open vuur bereid en konden in samenstelling variëren naar dag, seizoen, regio en huishouden al naar gelang de voorraad en de voorkeur. Typerende ingrediënten waren granen, peulvruchten, knolgewassen als rapen en wortelen, waar enig vocht zoals melk of bier en zo mogelijk wat vlees of spek werden toegevoegd. Later, met de toenemende armoede, ging de aardappel een belangrijke rol in de potspijs spelen als vervanger van vlees, peulvruchten en granen. De op het platteland nog frequent gegeten stampotten in de eerste helft van de twintigste eeuw zijn dan ook rechtstreeks voortgekomen uit de potspijsen.

Het proces van *eenwording* van de regionale differentiatie in de genoemde aspecten en maaltijdpatronen op het Nederlandse platteland, vooral zichtbaar gemaakt in de hoofdstukken over de periode tussen 1900 en 1940, doorliep een ander traject dan internationalisering. Tot 1900 bleven plattelandsbewoners voornamelijk aangewezen op de produkten die het agrarisch bedrijf in de directe omgeving opleverde. Veelal, vooral op de zandgronden in het oosten en zuiden, at men nog van eigen oogst en slacht. Met de komst van transport, voedingsindustrie en winkels gingen de eetgewoonten ingrijpend veranderen, het eerst in de steden, maar in dit tijdvak ook op het platteland. Met name de voedseldistributie-maatregelen van de overheid in de laatste wereldoorlog hebben daarin mede een rol gespeeld, bijvoorbeeld in de vervanging van het gebruik van slachtvetten als broodsmetsel door margarine. Een vrijwel uniform patroon van drie maaltijden per dag, waarvan slechts één warm, was de uitkomst van dit eenwordingsproces dat tegen 1960 ook op het platteland was voltooid.

Een van de meest interessante thema's binnen de veelheid die de auteur biedt is, wat mij betreft, dat van de internationale vergelijking door de eeuwen

heen. Het materiaal daarvoor bestaat in de eerste plaats uit notities van buitenlandse reizigers in het verleden over wat en hoe zij Nederlanders zagen eten. Hun aantal is niet groot, maar ze wijzen in dezelfde richting: vol verbazing merken de reizigers telkens weer op hoe eenvoudig de tafel der rijken is (bijvoorbeeld niet veel meer dan kaas en brood) en zij attenderen steeds op het gebrek aan culinaire verfijning. In deze opzichten blijkt Nederland van de meeste andere landen in Europa te verschillen, vooral van de mediterrane gebieden. Een andere bron voor vergelijking vormt de studie van Wiegelmann e.a. over de verspreiding in Europa van innovaties sinds de tijd van Columbus: de aardappel, nieuwe warme dranken (koffie, thee en chocola), eetgerei en de smaakrichting veranderend, veranderend van sterk gekruid en zuur naar zoet. Ook in Nederland werden deze vernieuwingen overgenomen en met name de aardappel en koffie en thee hadden op den duur een transformerende werking op de structuur van het maaltijdpatroon en de eetmomenten daartussen. De industrialisering schiep later de noodzaak voor de koude lunch tussen de middag en de warme maaltijd 's avonds, een typisch Noordepese en daarmee Nederlandse oplossing.

'Eenvoudig maar voedzaam' is een even bekende als bondige typering van de Nederlandse maaltijd. Eigenlijk blijkt deze karakteristiek, verwoord in de titel, niet uitsluitend betrekking te hebben op de maaltijd van eenvoudige lieden waar het boek vooral over gaat, maar ook op die van veel beter gesitueerden. Zo eet men nu eenmaal in ons land. Belangstelling voor culinaire verfijning is vooral iets van de allerlaatste tijd. Jozien Jobse heeft met deze studie een belangrijke bijdrage geleverd aan onze kennis over eetgewoonten en maaltijdpatronen in Nederland. Zij is zelf de eerste om op het deels nog voorlopige karakter van haar bevindingen te wijzen. Het is mogelijk dat het door haar opgeroepen beeld van de sterke gebondenheid van de maaltijd aan de grond en het zelfvoorzienend bedrijf zich nog wijzigt door meer informatie over de steden. Onderzoek op basis van primaire bronnen is nodig om de ontbrekende details eeuw na eeuw in te vullen, naar stad, platteland, religie en sociale laag. De beperkingen en mogelijkheden van het gebruik van de 'ouderwetse' beschrijvende volkskundevragenlijsten bespreekt de auteur uitvoerig in een metho-

dologische bijlage. Relevante afbeeldingen, kaarten en andere gegevens in tabelvorm, twee registers en een literatuurlijst completeren het geheel, dat bovendien door uitgeverij SUN prachtig is uitgegeven. Het is geen boek dat men met rode oren in één ruk uitleest; de systematische opbouw brengt soms noodgedwongen herhalingen met zich mee. Wel is het een geschrift om steeds weer te raadplegen. Jozien Jobse heeft, kortom, een naslagwerk geschreven dat onderzoekers van leefstijlen, eetgewoonten en dagelijks leven – van welke discipline dan ook – niet mogen missen. Een beter afscheid van een lange carrière aan het P.J. Meertens-Instituut kan men zich niet wensen. *Anneke H. van Otterloo*, Vakgroep Sociologie, Universiteit van Amsterdam.

Kerkhoven, Jaap. *Het net en de wet. Conflicten onder Zuiderzeevissers en overheidsbeleid, 1878-1918.* Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde, 1994. Proefschrift Universiteit van Amsterdam. (Publicaties van het P.J. Meertens-Instituut, 21.) viii + 231 p., 16 ill., 12 tab., 1 graf.; f 45,-; ISBN 90 7038 941 x.

De winter van 1885 leek veel op die van 1996. De Zuiderzee was veranderd in een ijsvlakte en alle vissers lagen aan de wal. Aan een schaatstocht van Edam naar Marken namen maar liefst 600 vreemdelingen deel. Daarmee deed dat evenement nauwelijks onder voor de recente schaatstocht over het IJsselmeer met 30.000 deelnemers. Spectaculair, ook toen, was een zeilwedstrijd met ijschuiten, die in drie minuten de Gouwzee overvlogen. Kortom, ijspret is van alle tijden.

Dat gold niet voor de wrede manier waarop die in 1885 voor de Volendammers werd verstoord. Op de ochtend van 25 januari rukte een leger van 30 rijksveldwachters en 100 infanteristen op naar hun dorp. Kennelijk was op grote tegenstand gerekend, want het dorp werd eerst omsingeld en daarna ingenomen. In de middag werd gemeld dat er 50 vissers waren gearresteerd. Volgens de autoriteiten was alles 'flink en bedaard' toegegaan. Maar de vissers zelf beoordeelden dat anders. Naar eigen zeggen werden zij afgevoerd door met scherpe patronen gewapende soldaten. Vrouwen en kinderen bleven achter, 'schreiend en

handenwringend in den barre winter'.

Dit voorval vormde het – toen trieste, nu anekdotische – hoogtepunt van een fenomeen dat de Zuiderzee die tijd buiten de winter in zijn greep hield: de kuilstrijd. Inzet was het gebruik van de wonderkuil, waarmee de Volendammers zich in die jaren van slechte vangsten ook op de Zuiderzee vertoonden en waarmee zij de Visserijwet van 1881 aan hun laars laptten. Die verbood het gebruik van dit grootschalig visserstuig, waarmee vooral veel en dus niet alleen volgroeide haring werd gevangen. Op die manier hielden de Volendammers tijdens de visserijcrisis van de jaren tachtig het hoofd boven water. Maar de wet van 1881 was juist afgekondigd om dit soort overbissing te voorkomen. Gevreesd werd dat de haring op die manier helemaal zou verdwijnen uit de Zuiderzee.

In *Het net en de wet* heeft historicus Jaap Kerkhoven die kuilstrijd uitvoerig en goed gedocumenteerd beschreven. Daarbij besteedt hij veel aandacht aan de verhoudingen tussen de diverse vissersgemeenschappen rond de Zuiderzee, die nog geheel in de ban waren van hun tradities. De escalatie van Volendam tegen de rest vloeiende daaruit voort. Voor de meeste Zuiderzeevissers lag het gebruik van wat zij betitelden als de 'moordkuil' buiten hun bereik. Ze hadden daar eenvoudig niet de geschikte schepen voor. En omgekeerd hadden de Volendammers, zeker in deze slechte tijden, niet de middelen om over te stappen op technieken die op de beschermde Zuiderzee wel waren toegestaan. Toen het hun op 'hun' Noordzee minder voor de wind ging, beproefden zij dus ook hun geluk dichterbij huis. En daar kwamen ze in vijandig viswater terecht.

Veel aandacht besteedt Kerkhoven aan de geheel eigen cultuur in Volendam. Als katholieke enclave in een protestantse omgeving was men gewend het lot in eigen hand te nemen. En werden, omgekeerd, de Volendammer vissers op hun eigen 'thuiswater' beschouwd als vreemdelingen. In het College voor Zeevisscherijen, in die tijd het belangrijkste adviesorgaan van de regering, waren zij niet vertegenwoordigd. Des te krachtiger roerde zich in de Tweede Kamer het enige katholieke lid uit Noord-Holland: Reekers. Maar die kreeg daar geen poot aan de grond. En dat versterkte weer het Volendamse gevoel dat men er alleen voorstond. Het gevolg was zelfs een

heuse poging tot afscheiding van Edam.

Als volkskundige studie heeft het boek van Kerkhoven veel sterke kanten. Vanuit verschillende invalshoeken wordt de nodige informatie aangedragen. En het verbindende betoog is zonder meer boeiend, juist omdat de vissers zelf daarin zo prominent aanwezig zijn. De schrijfstijl is eerder stroef dan vlot, maar wel mooi. Daardoor leest het boek toch prettig. Gedetailleerde beschrijvingen van de onderlinge verhoudingen zijn niet uit de weg gegaan, maar door de thematische indeling van de hoofdstukken, met conclusies aan het slot, houdt de lezer de hoofdlijn vast.

Maar juist in die rode draad schuilt wel een beperking. Naast de (Visserij)wet staat steeds *het net* centraal. 'De kuilkwestie vormt een ideaal geval voor de bestudering van een traditioneel voorwerp', concludeert Kerkhoven in het slothoofdstuk. 'Bedrijfsgeredenschap zal zelden een zo prominente rol hebben gespeeld in de verhouding tussen lokale groepen.' Een eenzijdig op technische en economische aspecten gerichte benadering doet daarom de problematiek onvoldoende tot haar recht komen, stelt hij. Met het accent op 'eenzijdig' is dat natuurlijk juist, maar dat is geen vrijbrief om de economische *achtergrond* buiten beeld te houden.

Die werd in die tijd gekenmerkt door grote veranderingen. Niet alleen op het water, waar de internationale concurrentie oprukte, maar ook aan de wal. Daar had de industrialisatie haar intrede gedaan. Welvaart en werkgelegenheid namen daardoor toe. In de negentiende eeuw was vis vooral armoede-voedsel geweest. Met de stijgende inkomens kwam vlees als alternatief binnen het bereik en door de intensivering van de veeteelt werd dat ook goedkoper. Zo veranderde ook het consumptiepatroon. In een periode waarin de vis tijdelijk schaars was, althans op de Zuiderzee, worden dan de maatschappelijke verhoudingen op scherp gesteld. Inderdaad: 'Inzet van de discussies over de schadelijkheid van vangstmethoden was de toegang van groepen vissers tot de visbestanden.' Maar daarachter ging een halve (sociaal-)economische revolutie schuil.

De *internationale* concurrentie op zee komt wel terloops aan de orde als Kerkhoven citeert uit een bijeenkomst in 1878 van de commissie uit het College voor de Zeevisscherijen die de Visserijwet voorbereidde. De vraag was waarom de najaarsha-

ring zich zo laat vertoont in onze wateren. 'De schuld ligt niet aan de wonderkuil', antwoordde een Harderwijker visser openhartig, 'de hoofdreden zal wel zijn, dat door de uitbreiding van de visscherij in Schotland en Noorwegen en de verbeterde wijze van visschen er veel minder haring ontsnapt dan vroeger, en er dus ook minder voor de Zuiderzee overblijft.' En aan dat soort economische wetmatigheden ontsnapten zelfs de Volendamers niet.

Al vist Kerkhoven zelf niet zo diep, aan zijn beschrijving van de kuilkwestie doet dat weinig afbreuk. Door de volledigheid haalt hij ook heel wat boven water waar hij niet op uit was. Die wonderkuil levert alles bij elkaar een rijke vangst op. *Arnout Weeda*, Zuiderzeemuseum Enkhuizen.

Lemaire, Ton. *Godenspijs of duivelsbrood. Op het spoor van de vliegenzwam.* Baarn: Ambo, 1995. 191 p.; ill.; f 39,90; ISBN 90 2631 392 6.

De meest aangehaalde auteurs in dit boek, als we de romancier Aldous Huxley even buiten beschouwing laten, zijn R. Gordon Wasson, Mircea Eliade, J.M. Allegro en T. McKenna. Wat de vier bindt is hun belangstelling voor paddestoelen en voor zwammen in het algemeen. Ze hebben aandacht geschonken aan de vele manieren waarop mensen omgaan met deze planten of, anders gezegd, aan 'de betekenis van zwammen in cultuur en geschiedenis' (16). Sinds een aantal decennia wordt die interesse als onderdeel van de etnobotanie wel aangeduid als de 'etnomycologie'. Nu is Eliade welbekend. De drie anderen zijn dat niet, al zijn hun opvattingen er zeker niet saai om.

Wasson – hij was een welgestelde Amerikaanse bankier – wordt algemeen gezien als de grondlegger van de etnomycologie. Hij is nog de meest nuchtere van de drie, al bespeurde hij in zijn geestdrift wel eens teveel zwammen in de cultuur, zodat hij door Lévi-Strauss niet ten onrechte van 'panmycisme' werd beticht. Onze tweede onderzoeker, Allegro, was ooit een gerespecteerd oudtestamenticus. Hij was bijvoorbeeld nauw betrokken bij het onderzoek naar de Dode-Zeerollen. Maar hij verraste zijn collega's, toen hij in 1970 tot de slotsom kwam dat het christendom is voortgesproten uit een cultus rond de vliegenzwam. McKenna, de meest kleurrijke van de drie,

ging nog het verst terug in de geschiedenis. Zijn ideeën, gekoesterd door oude en nieuwe hippies en door New-Age-aanhangers, komen er ongeveer op neer dat de mens al stoned was, voor hij zich überhaupt uit de mensaap had ontwikkeld. Sterker nog, het genieten van geestverruimende paddestoelen zou de vroege hominiden tevens de ruimere hersenomvang hebben bezorgd die hun de beslissende evolutionaire voorsprong verleende ten opzichte van alle andere dieren.

Uiteraard, al deze namen hebben weinig met de volkskunde te maken. Maar dat wordt al anders als bijvoorbeeld Carlo Ginzburg wordt aangehaald, wiens omstreden boek over de heksensabbat Lemaire niet tot enige terughoudendheid heeft gebracht, maar juist heeft gestimuleerd in 'mijn neiging tot het zoeken van verre verbanden' (157). Erger nog, binnen die ruime verbanden wordt ook de volkskunde weer eens meegenomen. Nu worden Van der Ven en Schrijnen slechts aangehaald als voorbeeld van het weinige dat in Nederland aan onderzoek is verricht. Maar het werk van De Vries speelt een andere rol en dat geldt nog eens te meer voor het werk van twee tijdgenoten, de Duitser Otto Höfler en de sterk door hem beïnvloede Zweed Stig Wikander. Van de eerste wordt diens *Kultische Geheimbünde der Germanen* uit 1934 aangehaald, van de tweede *Der Arische Männerbund* uit 1938. Wat Lemaire niet vermeldt, is dat Höfler zich al in 1922 had aangesloten bij de SA en later, in de jaren dertig, een van de belangrijkste medewerkers zou worden van Himmlers *Abnenerbe*. De opvattingen van de man sloten dan ook nauw aan bij de nazi-verering van het germaanse verleden. Nu hoeven zulke ideologische verbintenissen niet automatisch tot slecht onderzoek te leiden, maar bij Höfler was dat wel het geval. De germaanse 'Geheimbünde', inclusief hun extatische culten (voor Lemaire belangrijk) werden door Höfler deels gereconstrueerd uit het materiaal dat nu juist hun continuïteit, hun voortleven tot in het twintigste-eeuwse Duitsland moest aantonen.

Het is dus een boeiend gezelschap dat Lemaire in zijn nieuwe boek bijeen heeft geschreven: ter linkerzijde een nieuwe ster aan het psychedelische firmament, een tweede Timothy Leary; ter rechterzijde een 'Abnenerbe-Volkskundler', een overtuigd ambtenaar binnen Himmlers SS-machine. En dat alles rond de vliegzwam, rond die zo on-

schuldig ogende rode paddestoel met witte stippen waar we allemaal mee zijn opgegroeid.

Lemaires 'verre verbanden' brengen ons in verre tijden en oorden. De hallucinogene eigenschappen van de vliegzwam, de *amanita muscaria*, waren bijvoorbeeld al bekend onder de Siberische sjamanen. Door het eten van de amanita en nog eens geholpen door vasten, zang, dans en trommelen brachten ze zichzelf in trance. Voortbouwend op Eliade en Wasson beschrijft Lemaire de betekenis van deze zwammen binnen de mythologie en kosmologie van de daar levende volken. Vervolgens wordt de lezer meegenomen naar de Oudindische mythologie en de rol van de vliegzwam in de Rigveda. Daarna komen het Midden-Oosten en het boek van Allegro aan bod, gevolgd door de Oude Grieken, de Germanen en de Kelten en tenslotte nog een verrassende blik op de Indo-Europeanen in het neolithicum. Concluderend stelt Lemaire dat er geen bewijzen zijn maar wel een aantal 'soms indirecte, soms subtiele' aanwijzingen dat ook in het prehistorische Europa al kennis aanwezig moet zijn geweest rond de bewustzijnsverruimende werking van de vliegzwam (93).

Na deze wereldreis volgt een hoofdstuk over de amanita in de meer recente en zelfs hedendaagse 'volks-traditie'. We krijgen te horen over heksenkringen en padden, over 'zwamgeesten' en 'zwamgebeden' en uiteraard ook over de kabouter bij de paddestoel. Maar ook in dit hoofdstuk worden gegevens uit allerlei streken en perioden bij elkaar geschouffeld (een van de paragrafen heet zelfs 'varia uit de fungilore'); van enige contextuele aanpak is geen sprake. Met de kabouters zit Lemaire overigens met een probleem. Niet in de 'volks-traditie' maar pas in het nieuwe genre van het kinderboek worden ze direct met de vliegzwam geassocieerd. Daarvoor had hij echter de kabouters in verband gebracht met vegetatieve en vooroudergeesten en met bepaalde optische vertekeningen in de trance-ervaringen van sjamanen waar de kabouters hun kleine gestalte aan te danken zouden hebben. Kabouters en vliegzwammen zouden dus wel degelijk een oude, archaische band met elkaar delen. Zoals Lemaire toegeeft, heeft hij niet direct een verklaring voor deze anomalie, maar hij oppert de mogelijkheid dat het vroege kinderboek geïnspireerd is door de 'volks-traditie' in Centraal- en wellicht Oost-Europa,

met haar zoveel rijkere fungilore. Voor de lezer die dan al talrijke losse schakels is tegengekomen in Lemaire's betoog, is dit zoveelste 'misschien' net een schakel teveel.

Blijft de vraag tenslotte waarom Lemaire überhaupt aan deze reis begonnen is. Zijn uitgangspunt is respectabel en het zal degenen die zijn werk kennen ook bekend in de oren klinken. Lemaire staat kritisch tegenover de huidige, gerationaliseerde samenleving en hij is vooral bezorgd over onze eenzijdige, louter op beheersing gerichte wijze van omgaan met de natuur. Dat vervolgens een tegenwicht wordt gezocht in een meer traditionele houding tegenover de natuur, is ook logisch. Maar daarna gaat het mis. De oudere wijze van omgaan met dieren en planten wordt verheven tot een 'heile Welt', die voor Lemaire nog eens een meerwaarde krijgt, omdat ze terug zou gaan tot de Germanen en de hele prehistorie. We worden dus ook nog eens met de continuïteitsgedachte geconfronteerd, die zoveel van de negentiende- en twintigste-eeuwse volkskunde op een doodlopende weg heeft gebracht. Ook na de Tweede Wereldoorlog konden veel volkskundigen de 'volkscultuur' slechts serieus nemen als een verzameling 'relikten', een depot dat nog steeds 'brokstukken' of 'survivals' zou bevatten van eeuwenoude, heidense culturen. Het zijn opvallend genoeg juist die termen die steeds weer door Lemaire worden gehanteerd. Zo bevatten de sprookjesboeken voor kinderen, hoe gepolijst en gestileerd ook, 'brokstukken van mythologie en volksgeloof'; ze zijn als een 'survival' in de kinderwereld blijven hangen (115-6). Ook de associatie van kabouters en vliegenschimmen is een survival van een 'archaische band' tussen mens en natuur, 'wortelend in een sjamanistisch wereldbeeld' (114-5). En zelfs de afbeeldingen van paddestoelen op prentbriefkaarten getuigen van diezelfde 'archaische verhouding tot de wereld', van 'een min of meer coherente mythologie, een wereldbeeld waarin mens en natuur op velerlei wijzen met elkaar waren vervlochten; waarin de mens zich dus nog niet uit de samenhang met de natuur op zichzelf had teruggetrokken' (125).

Het is een hoogst curieus boek dat Lemaire heeft geschreven. Dat hij bij zijn etnomycologische speurtocht volkskundige gegevens heeft ingepast, lag voor de hand. Maar dat hij zich zo gemakkelijk heeft laten meeslepen door de continui-

teitsgedachte is verbazend. Had het niet evenzeer voor de hand gelegen om zich te verdiepen in de wetenschapstraditie van de volkskunde, om zich af te vragen hoe zulke onderzoeksgegevens als die van Höfler en Wikander tot stand zijn gekomen en of daar binnen het vak misschien discussies over zijn gevoerd? In feite is dit boek een prachtig voorbeeld hoe het niet moet.

Herman Roodenburg

Morshuis, Ben, en Harry Oude Elberink. *Paasgebruiken in Ootmarsum. Vlöggen, paasvuur en Paoskearls.* Oldenzaal: Twents-Gelderse Uitgeverij De Bruyn, 1994. 90 p., ill.; ISBN 90 6693 063 2.

Tegenover het gebruikelijke snelle en doorgaans oppervlakkige bericht in de media over de paasviering in Ootmarsum en met name over het vlöggen, de rondgangen van zingende, hand in hand achter elkaar lopende mannen door het dorp op eerste en tweede paasdag, hebben de auteurs met dit boekje een wat uitgebreidere beschouwing willen stellen, zij het nadrukkelijk zonder veel pretentie. In deze opzet zijn zij aardig geslaagd. Zij hebben enig literatuur- en historisch onderzoek verricht, gesprekken gevoerd met oud-'paoskearls' (de acht ongehuwde jongemannen die de leiding hebben bij het ritueel) en prachtig (historisch) fotomateriaal gepubliceerd. Dat een van de auteurs zelf voorzanger is tijdens de tocht heeft ertoe bijgedragen dat een beeld van binnenuit gegeven kon worden van de voorbereiding en uitvoering van de gebruiken. Behalve uit de paasomgangingen bestaan deze uit het ophalen van hout voor het paasvuur en het ontsteken van dit vuur op eerste paasdag op een weiland even buiten het dorp.

De waarde van het boekje voor onderzoekers ligt in de uitgebreide beschrijving van de rituelen en van de gesignaleerde veranderingen daarin. Duidelijk merkbaar, en door de foto's ook zichtbaar, is dat deze steeds meer zijn geformaliseerd en gereguleerd. Interessant is dat de auteurs de licht kritische geluiden daarover van oud-deelnemers niet verzwijgen. Het boekje beoogt tevens voorlichting te geven aan de inwoners van Ootmarsum zelf, met name aan de jeugd. In die zin zal het onbedoeld een codificerend effect hebben op de gebruiken. Zoals vaker bij dit soort 'inter-

ne' publikaties hoort men over de functie van de gebruiken in de lokale gemeenschap zelf niet al te veel; wel krijgt men een indruk van het prestige dat aan de verschillende rollen in het ritueel verbonden moet zijn. De invloed van het toerisme komt slechts zijdelings ter sprake. Voor verder onderzoek biedt het boekje echter een nuttig houvast.

John Helsloot

Nowosadtko, Jutta. *Scharfrichter und Abdecker. Der Alltag zweier 'unebrlicher Berufe' in der Frühen Neuzeit.* Paderborn enz.: Ferdinand Schöningh, 1994. 412 p., graf., tab.; DM 68,-; ISBN 35 0676 115 3.

Sinds enige tijd wint de bestudering van het eergevoel in laat-middeleeuws en vroeg-modern Europa aan populariteit onder volkskundigen, historici en beoefenaars van de sociale wetenschappen van uiteenlopende pluimage. Met name in Duitsland betrekken onderzoekers daarbij ook het fenomeen van de 'oneerlijke' status van verschillende maatschappelijke groepen in hun overwegingen.¹ Verwonderlijk is dat overigens niet, de oneerlijkheid lijkt vooral daar een belangrijke rol te hebben gespeeld. Leden van bepaalde beroepsgroepen, met name die van de scherprechters en de vilders, werden in bepaalde opzichten buiten de gemeenschap geplaatst, zij waren oneerlijk. Genoemde professies werden overigens in Duitsland vaak door dezelfde personen uitgeoefend.

Nowosadtko's boek bestaat uit vier gedeelten. Op een algemene inleiding in de thematiek volgt een schets van het 'sociale systeem van de "oneerlijke" beroepen'. De grenzen en de omgeving van het systeem worden vervolgens aan de orde gesteld, waarna een beschrijving van de manier waarop het stelsel kort na 1800 aan zijn einde kwam het betoog afsluit.

Nowosadtko doet een geslaagde poging te beschrijven welke gevolgen de oneerlijke status had voor degenen die daar mee waren belast en hun verwanten. Zij kon haar bevindingen over de beulen en vilders in Beieren systematisch vergelijken met de resultaten van het onderzoek van Gisela Wilbertz, dat vooral is gebaseerd op bronnen uit Noordwest-Duitsland. Daardoor kon een mooi afgewogen en genuanceerd beeld ontstaan. In ou-

dere literatuur werd het nog wel eens zo voorgesteld als zou oneerlijk hetzelfde hebben betekend als niet-eerbaar. De oneerlijke status werd bijna gelijk gesteld aan die van paria's, van mensen die door iedereen werden gemeden als sociale outcasts. In de praktijk lag dat echter meestal anders.

In het leven van alledag was de oneerlijke status vaak nauwelijks een probleem. Scherprechters en vilders onderhielden veelal een normaal contact met hun burens en slechts zelden werden zij geweerd uit openbare gelegenheden zoals kerk of kroeg. Maar dat nam niet weg dat hun status plotseling door anderen kon worden benadrukt als dat deze personen uitkwam. Dat was echter sterk afhankelijk van situatie en context waarbinnen oneerlijken en de mensen met wie zij contact hadden, zich bevonden. In de achttiende eeuw wilden vooral de gilden en andere organisaties van eerlijke ambachten zich afgrenzen van bijvoorbeeld de scherprechters. Dit deden zij met name omdat zij hun economische monopolies veilig wilden stellen. De inkomsten van zowel de eerlijke als de oneerlijke ambachten liepen namelijk terug.

De scherprechters hadden tot het begin van die eeuw altijd, naast een klein vast salaris, vergoedingen per verrichting ontvangen. Als gevolg daarvan vertoonde hun inkomen grote schommelingen. Rond 1530, toen de vervolging van de wederdopers op haar hoogtepunt was, hadden zij bijvoorbeeld zeer veel verdiend, net als rond 1590 toen er buitengewoon veel heksen moesten worden gefolterd en geëxecuteerd. Maar vanaf het begin van de achttiende eeuw kregen zij alleen een vaste wedde. Juist in die periode nam het aantal doodvonnissen weer toe, waardoor hun onkosten stegen terwijl hun geldelijke vergoedingen vast lagen. Ook de vilders kregen in die periode

I

In analogie met het Duitse *unebrlich* wordt hier de term 'oneerlijk' gebruikt. In het vroegmoderne Nederlands betekende dit woord niet zoals nu uitsluitend dat iemand niet was te vertrouwen. Veeleer werd het gebruikt voor personen die buiten het gangbare maatschappelijke systeem stonden waarbij iemands sociale positie werd vertaald in termen van eer en schande. Iemand die als 'eerlijk' werd aangezien, werd dus wel gerekend tot degenen die binnen dit systeem stonden.

economische problemen als gevolg van enkele grote epidemieën onder het vee.

Daar kwam nog bij dat de aard van bepaalde traditionele oneerlijke activiteiten veranderde onder invloed van algemene maatschappelijke ontwikkelingen. Zo was het voor scherprechters altijd heel gewoon geweest om ook als genezer actief te zijn. Zij werden nogal eens geraadpleegd door betoverden, maar vervaardigden ook medicijnen voor andere patiënten. Wel gebruikten zij ook dan vaak ingrediënten met een duidelijk magische connotatie, zoals mensenvet van door hen geëxecuteerde misdadigers. De scherprechters stonden echter buiten het reguliere medische leven. Maar in de tweede helft van de achttiende eeuw gingen steeds meer zonen van beulen medicijnen studeren met het oogmerk om zich als doctor medicinae een reguliere plaats op de medische markt te verwerven. Bij de collegia medica stuitte dit op taai en fel verzet. De eerlijke geneesheren tamboereerden in deze omstandigheden telkens weer op de oneerlijke status van de beulen en hun verwanten. Leden van andere beroepsgroepen handelden net zo wanneer de scherprechters of de vilders hun concurrentie aandeden.

Door een overvloed aan details te geven maakt Nowosadtko het de lezer niet altijd gemakkelijk de lijn van haar betoog te volgen. Maar toch toont zij overtuigend aan dat de oneerlijkheid niet op een mechanische wijze altijd en in alle omstandigheden voor de drager ervan dezelfde negatieve effecten oproep. In de praktijk benadrukten de oneerlijken zelf ook wel eens hun status van buitenstaander om op die manier de toegankelijkheid tot hun beroep te bemoeilijken. En passant formuleert de schrijfster nog enige kritiek op Foucault. Weliswaar stelt zij – naar mijn mening terecht – dat de betekenis die de oneerlijkheid had, moet worden opgespoord door het discourses dat erover werd gevoerd te onderzoeken. Maar naar haar mening is Foucault's model te lineair, de opvattingen over de oneerlijkheid ontwikkelden zich niet gestadig in een bepaalde richting. Perioden waarin deze bijzondere status nauwelijks een rol speelde in het leven van alledag, werden nog al eens gevolgd door tijden waarin dit stigma plotseling weer een zeer actuele betekenis had.

Hans de Waardt, Erasmus Universiteit Rotterdam.

Schoon, Lidy. *De gynaecologie als belichaming van vrouwen. Verloskunde en gynaecologie, 1840-1920.* Zutphen: Walburg Pers, 1995. 333 p., ill.; f 49,50; ISBN 90 6011 938 x.

Medische geschiedschrijving was lange tijd het monopolie van historisch georiënteerde medici. Zij schreven over de ontwikkeling van de medische en biologische kennis en richtten hun aandacht vooral op de ontwikkeling van de academische geneeskunde. Met de opkomst van de sociaal-historische medische geschiedschrijving verschoof de aandacht naar de sociaal-culturele en politieke inbedding van het medisch bedrijf. Voortaan werd de medische geschiedschrijving niet meer uitsluitend vanuit de zuiver medische hoek benaderd, maar er kwam ook aandacht voor de patiënten, de arts-patiëntrelaties en de sociale aspecten die van invloed zijn op het fysieke en psychische welzijn van mensen. Bij dit laatste – de sociale aspecten – stond van begin af aan het verschil in sociale klasse centraal. Sinds kort ritselt er echter op dit terrein een nieuwe muis achter het behang van het historisch bedrijf: *gender*.

Gender is een centraal begrip binnen het studieveld 'vrouwenstudies'. Het verwijst enerzijds naar de culturele en symbolische constructie van mannelijkheid en vrouwelijkheid, en anderzijds naar de sociale verhoudingen tussen mannen en vrouwen. Gender als symbolische constructie gaat uit van de premisse dat de biologische geaardheid van mannen en vrouwen (hun sekse) geen noodzakelijke voorwaarde is voor de sociale status en rol in een bepaalde groep of samenleving. De meeste ideologische systemen legitimeerden echter de ongelijke sociale verhoudingen, hetgeen in het algemeen resulteerde in ondergeschiktheid van de vrouwen. Het ligt dan ook voor de hand om de rol die vrouwen al dan niet mochten en konden spelen op de medische markt te analyseren in termen van machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen. De politicologe Lidy Schoon heeft dat in haar aan de Universiteit van Amsterdam verdedigde proefschrift *De gynaecologie als belichaming van vrouwen* gedaan.

Hoewel de medische stand graag het beeld overeind houdt dat machtsverhoudingen tussen de seksen niets van doen hebben met hun beroepsuitoefening, blijkt uit deze historisch-politi-

cologische studie over de ontstaansgeschiedenis van de negentiende-eeuwse gynaecologie dat het terdege verschil maakte of een arts een hij of een zij was, evenals de sekse van de patiënt. Schoon plaatst in haar studie drie thema's centraal: de definiëring van het lichaam, de beroepsafbakening en de behandelpraktijk.

Met betrekking tot het eerste thema – de definiëring van het lichaam – stelt de auteur dat het tot 1870 in de medische theorie nog niet gebruikelijk was om mensen in de categorieën 'man' en 'vrouw' in te delen. Het lichamelijk sekseverschil behoorde nog geheel niet tot het ordeningsprincipe van de maatschappij. Onder invloed van de opkomende evolutieer in de tweede helft van de negentiende eeuw trad de seksespecifieke benadering van het menselijk lichaam versneld in. Vrouwen zouden als een lagere levenssoort door hun vermogen om te baren dicht bij de natuur staan dan mannen. Door de gedachte dat de vrouw voorbestemd was om te baren kregen de vrouwelijke geslachtsorganen in het medisch denken de betekenis van louter voortplantingsorganen. Uit enkele case-studies (zoals de veranderende visies op de menstruatie) blijkt dat door de wijze waarop gynaecologen het functioneren van vrouwelijke geslachtsorganen definieerden, het beeld versterkt werd van vrouwen als fragiele, instabiele en kwetsbare wezens.

Over het tweede thema dat Schoon behandelt, de beroepsafbakening, is uit ander onderzoek reeds veel bekend. In deze hoofdstukken draagt zij niet zozeer nieuw materiaal aan – de competentiestrijd tussen *medicinae doctores* en vroedmeesters aan de ene en de vroedvrouwen aan de andere kant wordt breed uitgemolken – maar ze beziet dit vanuit een ander perspectief. In dit verhaal staat de bijdrage van de eerste vrouwelijke gynaecoloog in Nederland, Catharine van Tussenbroek, centraal. Schoon maakt in haar beschrijving van enkele debatten tussen de toonaangevende gynaecologen, die na de eeuwwisseling gevoerd werden, duidelijk dat ten aanzien van de enige vrouw in het gezelschap niet zozeer op de bal maar op de persoon gespeeld werd.

In het derde thema – de behandelpraktijk – staat vooral 'het mes' centraal. Wat de keizersnede betekende voor de ontwikkeling van de verloskunde, betekende de eierstokkenverwijdering voor de chirurgische gynaecologie. Schoon

spreekt in dit verband over 'de kolonisatie van de lichamen van vrouwen'; ze laat het zelfs in een hoofdstuktitel terugkeren. Dit bedoelt ze overigens ook letterlijk. De gynaecoloog C.H. Stratz was vele jaren op Java werkzaam en gebruikte daar 'het koloniale vrouwenlichaam als (wetenschappelijk) oefenterrein'. In Nederland werd vooral geëxperimenteerd met vrouwen uit de laagste sociale klassen met hun zogenoemde 'waardeloze' lichaam. Een van de gynaecologen klapte uit de school toen hij beweerde dat veel vrouwen onwetend werden gehouden over hun behandeling, zoals de verwijdering van de eierstokken of baarmoeder. Volgens hem stond (vooral in universiteitsklinieken) niet zozeer het herstel van de patiënt centraal, maar prevaleerde daar het wetenschappelijk onderwijsbelang.

De auteur stelt het geduld en uithoudingsvermogen van de lezer overigens wel op de proef. Ze houdt de hierboven beschreven thematische driedeling allesbehalve strikt aan. Evenmin maakt ze altijd duidelijk met welk doel een bepaalde uitweiding volgt. Doordat ze haar onderzoek aanvankelijk geheel richtte op leven en werk van Catharine van Tussenbroek, krijgt deze gynaecologe wellicht te veel aandacht. Schoon steekt de bewondering die zij voor deze feministe van het eerste uur heeft niet onder stoelen of banken. Ze colporteert wel erg nadrukkelijk met de feministische boodschap. Dat voor 1920 als eindjaar van deze studie gekozen werd, hing mede hiermee samen. Aan het eind van de inleiding schrijft ze: 'Het eindjaar 1920 markeert tevens een zestigjarige periode waarin het feminisme een sterke invloed heeft gehad op de maatschappijvorming vanaf 1860.' Tot op zekere hoogte is deze ideologische betrokkenheid aandoenlijk. Maar als het een genuanceerde visie op een verschijnsel in de weg staat, wordt het problematisch. Dat doet zich meerdere malen voor. Ik zal één voorbeeld noemen. C.H. Stratz was van 1887 tot 1892 op Java werkzaam als militair medisch officier. Hierdoor was hij in de gelegenheid meer dan duizend Javaanse vrouwen, vooral prostituées, te onderzoeken. Hij verkende de vrouwelijke geslachtsorganen erg indringend: de kleur en vorm van de schaamlippen ontgingen hem niet. De prostituées maakten het hem mogelijk intiem onderzoek bij gezonde vrouwen uit te voeren, dat in Nederland onmogelijk was geweest. Overigens, hij consta-

terde dat slechts zestien procent van de door hem onderzochte vrouwen gynaecologisch gezond was. Van zijn bevindingen deed hij in vaktijdschriften verslag. Aangevuld met een antropologische beschouwing en verlichtigd met naaktfoto's van Javanese vrouwen, verschenen later de studies in boekvorm als *De vrouwen op Java. Eene gynaecologische studie*. Schoon heeft toch wel erg grote (feministische) oogkleppen op als zij in haar oordeel over dit boek van Stratz niet verder komt dan dat het gebaseerd was op 'racistische en sexistische vooronderstellingen'. Jammer dat zij geen kennis had genomen van de studie van Raymond Corbey, *Wildheid en beschaving. De Europese verbeelding van Afrika*. Dit zou de wat ondoordachte veroordeling van het werk van Stratz ongetwijfeld voorkomen hebben, maar blijkbaar was het te zeer koren op de feministische molen.

Cor G.W.P. van der Heijden, Hulsel.

Sleebe, V.C. *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied 1770-1914*. Assen: Van Gorcum, 1994. Proefschrift ru Groningen. (Groninger Historische Reeks, 11.) 529 p., 14 ill., krt., tab., graf.; f 79,50; ISBN 90 2322 927 4.

In het vorige nummer van dit tijdschrift zijn van Vincent Sleebes dissertatie in het 'Discussie-dossier: Sociale controle en rituele repertoires' indringende karakteristieken gegeven door Leo Lucassen en Gerard Rooijackers. Ter aanvulling volgt hierna alsnog een bespreking in meer eigenlijke zin.

Onderwerp van Sleebes boek is de spanningsverhouding die besloten ligt in het woord fatsoen. Het duidt op een maatstaf waaraan mensen in gedrag al of niet voldoen, impliceert een beoordelende instantie en verwijst doorgaans ook naar de prikkels om gedrag in overeenstemming met de norm te brengen. Voor het hier in de kern aangeduide voortgaande proces van actie en reactie hanteert de auteur het begrip sociale controle: het gaat immers om een maatschappelijk en cultureel geworteld verschijnsel, om groepsgedrag en groepsnormen. Hij onderscheidt hier, op een glijdende schaal en in attenderende zin, een drietal stelsels van sociale controle: 1) het geheel van informele regels en officieuze procedures om die te handhaven, zoals roddel, spot, verbaal en lijfelijk

geweld, waarvoor hij de term volkscultuur gebruikt, 2) de formele regelgeving en procedures, zoals gevangenhouding, van officiële overheidsinstanties op lokaal, regionaal en nationaal niveau en, op een positie daar min of meer tussenin, 3) de kerken, met hun welomschreven eisen aan sociaal gedrag, maar informele procedures, zoals prediking en tuchtuitoefening, om die af te dwingen. De werking van deze regelsystemen is hij nagegaan voor een beperkt gebied, de Groningse kleistreek en daarbinnen met name een negental (voormalige) gemeenten (Hoogkerk, Zuidhorn, Leens, Bedum, Uithuizen, Stedum, Appingedam, Winschoten en Beerta), voor de periode van het eind van de achttiende tot het begin van de twintigste eeuw.

De opbouw van het boek is als volgt: in vier hoofdstukken beschrijft hij eerst uitgebreid de veranderingen in de institutionele vorm en inhoud van de regelgeving en in de wijze van normhandhaving achtereenvolgens door de volkscultuur, de kerken en de overheid (behalve over de overheidsorganisatie als geheel is een apart hoofdstuk gewijd aan de rechtspraak) – steeds in hun onderlinge verhouding en met een scherp oog voor de problemen bij de interpretatie van de bronnen. Daarna gaat hij in afzonderlijke hoofdstukken de werking van deze drie stelsels van sociale controle na bij de besteding van de vrije tijd, de verhoudingen tussen werkgevers en werknemers en tussen inwoners van plaatselijke gemeenschappen, en tot slot het privéleven (zoals gedwongen huwelijken, overspel en onwettige geboorten, en de opvoeding van kinderen). Voor beide reeksen hoofdstukken zijn in hoofdzaak dezelfde typen bronnen gebruikt: voor wat hij de volkscultuur noemt met name de in 1828 geschreven 'schoolmeestersrapporten', die beschrijvingen bevatten van het sociaal-culturele leven in de plaatsen waar de onderwijzers woonden, en voor de latere periode de volkskundevragenlijsten van het P.J. Meertens-Instituut, voor de normering door kerken en overheden de van die instellingen afkomstige archieven. De processtukken vormen de belangrijkste bron in het boek. Incidenteel worden deze typen bronnen nog aangevuld met andere, zoals archieven van verenigingen, egodocumenten en streekromans. Opmerkelijk is, zeker waar het het terrein van feesten en vermaken betreft, dat kranten nauwelijks zijn geraadpleegd, al-

thans voor zover dat blijkt uit de noten.

De grote kracht van Sleebes boek is dat de drie regelsystemen eerst afzonderlijk worden besproken, en dat vervolgens de onderlinge verwevenheid van hun inwerking op de drie onderscheiden deelterreinen wordt beschreven en geanalyseerd. Tussen beide reeksen hoofdstukken bestaat wel enige overlapping, omdat regels en vervolging op concreet maatschappelijk gedrag betrekking hebben en daarvan niet steeds los zijn te zien. Daar komt nog bij dat dit ingewikkelde proces nadrukkelijk geplaatst wordt tegen de achtergrond van de veranderingen in sociaal-economische verhoudingen – en daar deels weer mee samenhangende culturele ontwikkelingen – en van de centralisering van overheidsapparaat. Zo ontstaat een veelzijdig en genuanceerd beeld, dat juist door deze brede inkadering begrijpelijk wordt. Met veel citaten uit de bronnen en beschrijvingen van gevallen wordt dit beeld bovendien verlevendigd en ingekleurd. Het grote aantal behandelde onderwerpen en de vele feitelijke informatie geven het boek een haast encyclopedisch karakter op rechts- en cultuurhistorisch gebied. Het boek is zeer helder geschreven en duidelijk ingedeeld, waardoor het gemis van een onderwerpenregister zich nauwelijks doet voelen.

Rode lijn in het betoog en tevens belangrijkste conclusie is dat als gevolg van ontwikkelingen in de landbouw (centralisatie van bezit bij de boeren tegenover een groeiend aantal en armer wordende landarbeiders) de al vanaf het eind van de achttiende eeuw aanwezige sociale verschillen zich in de loop van de negentiende eeuw uitkristalliseerden tot grote sociale tegenstellingen. De verhouding tussen boeren en arbeiders werd afstandelijker en zakelijker, waarbij het door de eersten van een specifieke inhoud (zoals rationaliteit, soberheid, beslotenheid) voorziene begrip fatsoen een ijkpunt werd om grenzen mee te markeren. Rituelen op allerlei gebied, zoals oogstfeesten, nieuwjaarsbegroetingen, burenplichten bij geboorte, huwelijk en sterven en de bouw van een huis, waaraan aanvankelijk door mensen met verschillende sociale posities gezamenlijk werd deelgenomen, raakten geleidelijk uitgehold, verdwenen geheel of werden in stand gehouden door mensen in lagere rangen. Daardoor veranderden hun functie en betekenis en kregen ze, evenals bijvoorbeeld de kermissen, een 'folkloristisch' ka-

rakter. Ook de dorpskroeg werd steeds meer het domein van arbeiders. Daar staat tegenover dat een deel van de lager geplaatsten wel bereid was zich aan te passen aan de hun door overheid, kerken en particuliere verenigingen als het Nut voorgehouden normen. Soortgelijke normen werden bovendien later weer uitgedragen voor hun eigen achterban door orthodox-protestante en arbeidersorganisaties. Het proces van sociaal-culturele polarisatie en differentiatie werd door deze ontwikkelingen nog versterkt, vooral vanaf het midden van de negentiende eeuw. Een zelfde patroon is zichtbaar bij de criminaliteit. Diefstal, belediging en geweld werden steeds meer gepleegd door mensen in de laagste regionen van de samenleving. Toenemende criminalisering van deze delicten in het strafrecht en daaropvolgende intensieve bestrijding door de overheid gingen hand in hand met verzwakking van de controlesystemen van volkscultuur en kerken op dit vlak. In de loop van de negentiende eeuw kwamen onwettige geboorten vooral voor bij dienstboden en arbeiders. Huwelijken kwamen onder hen minder tot stand, enerzijds door afnemende kansen daarop als gevolg van sociaal-economische ontwikkelingen, anderzijds omdat ongehuwde moeders in lagere sociale kringen mogelijk minder werden gestigmatiseerd. De talrijke paragrafen over deelthema's in de drie 'inhoudelijke' hoofdstukken bevestigen dus telkens de juistheid van de globale analyse, al wijst de auteur ook herhaaldelijk op afwijkingen van het patroon in dit proces.

Het is ontegenzeggelijk waar, zoals in het discussiedossier al is benadrukt, dat de enorme bandbreedte van het boek zijn weerslag heeft gekregen op de diepgang van de analyse op de verschillende deelterreinen. Na het aangeven van de grote lijn moest de auteur zich betrekkelijk snel tevreden stellen met het vermelden van enkele, soms in plaats en tijd uiteengelegde, gegevens. Niettemin krijgen ze juist door hun positie in het grootschalige betoog een functionele betekenis. Onderzoekers van gebruiken kunnen er, met als voorbeeld de analyse van het nieuwjaarslopen, hun voordeel mee doen door op z'n minst gespits te zijn op het door Sleebe belichte aspect van de 'morele economie' daarachter, de erkenning van wederzijdse verplichtingen. De in Engeland al langer met succes toegepaste benadering door beoefenaars van de 'social history' wordt door hem zo voor Ne-

derland toegepast. Het is duidelijk dat zijn manier van interpreteren nog overtuigender zou kunnen zijn, wanneer gevallen meer uitputtend waren geanalyseerd, en wanneer meer bronnen waren gecombineerd; ik verwijs hiervoor korthedshalve naar de kanttekeningen van Rooijackers in het dossier. De complexiteit, dynamiek en variabiliteit van het proces zouden dan scherper gesteld kunnen worden dan Sleebe in aanzet al aangeeft. Het contrast tussen het beeld, ondanks enkele aangebrachte nuanceringen, van de meer harmonische situatie in het begin en de meer conflictrijke samenleving aan het eind van de onderzochte periode zou dan misschien wat afgezwakt worden; Lucassen wees daar al op in het dossier. De strakke definitie die Sleebe in eerste instantie aan het begrip volkscultuur geeft, en waarin men met hem voor het gemak mee zou kunnen gaan, krijgt zo onbedoeld en naar mijn smaak ten onrechte een meer aanvullende inhoudelijke lading. Vergelijkend (literatuur-)onderzoek zou verder misschien meer licht kunnen werpen op de vraag hoe dwingend de verbanden zijn die Sleebe legt tussen de voor zijn gebied specifieke sociaal-economische verschuivingen en de door hem beschreven culturele processen, die in soortgelijke vorm ook elders gesignaleerd zijn, maar dan binnen andere maatschappelijke verhoudingen. Dat kan aanleiding zijn tot bijstelling van het beeld, zowel van dat gegeven door Sleebe als door anderen. Ongewijfeld zullen daarbij de verschillen in de rol van de middengroepen, die in het door Sleebe onderzochte gebied getalsmatig niet sterk zijn, aan het licht komen. Opmerkelijk is dat aan de fatsoenerende of beschavende activiteiten vanuit het liberaal-vrijzinnige en (verzuilde) verenigingsleven geen afzonderlijk hoofdstuk is gewijd. Het Nut en de verzuiling komen nu vooral aan bod in, overigens interessante, paragrafen in het hoofdstuk over de 'volkscultuur'. Het is duidelijk dat vooral de aan de kerken gelieerde verenigingen niet geheel onafhankelijk konden opereren, maar door deze wijze van presenteren wordt hun rol mijns inziens toch wat miskend. Juist omdat de auteur door de compositie van het boek de invloeden van de verschillende beschavende instanties telkens met elkaar vergelijkt en tegen elkaar afweegt, was een aparte behandeling van de rol van het verenigingsleven op zijn plaats geweest. Het is echter mogelijk dat beperktheid van het beschikbare

bronnenmateriaal voor deze keuze mede verantwoordelijk is geweest. Deze kanttekeningen nemen in het geheel niet weg dat Sleebe een zeer interessant en stimulerend boek heeft geschreven. *John Helsloot*

Wijers, Carla. *Prinsen en Clowns in het Limburgse Narrenrijk. Het carnaval in Simpelveld en Roermond 1945-1992.* Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde, 1995. Proefschrift Erasmus Universiteit Rotterdam. (Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut, 22.) xii + 493 p., 52 ill., tab., graf.; f 59,90; ISBN 90 7038 944 4.

Wetenschappelijk verantwoorde publikaties over het carnaval vormen niet alleen in Nederland een hoge uitzondering. Deze dissertatie is er een, het is een degelijke empirische case-studie. Weinig precies is alleen de waarschijnlijk met het oog op de verkoop geconcipieerde titel *Prinsen en Clowns in het Limburgse Narrenrijk*. Over prinsen en clowns ervaren we niet al te veel en het Limburgse narrenrijk reduceert zich bij nader inzien tot de min of meer actieve carnavalsvierders uit de in de ondertitel genoemde plaatsen Simpelveld en Roermond tegen de achtergrond van de supraregionale (provinciale) Limburgse carnavalsorganisaties. Waarom juist Roermond en Simpelveld in deze case-studie onderzocht werden, had iets nader geadstrueerd moeten worden. Een Limburger zou nooit op de gedachte gekomen zijn Roermond te onderzoeken. Maastricht, Sittard en Venlo zouden eerder voor de hand gelegen hebben. De keus van Carla Wijers viel op Roermond omdat ze daar geboren is. Haar keus was – zoals later blijkt – helemaal niet slecht omdat het Haagse van Limburg met zijn ook tijdens het carnaval niet vervaagd standsbewustzijn juist een interessant terrein van onderzoek bleek te zijn. Maar waarom het onder de rook van Aken gelegen Simpelveld waarvan Carla Wijers het dialect maar moeilijk kon verstaan? Het is te vermoeden dat zij hier een sterkere invloed van het Rijnland verwachtte. Vragen die op dit punt helderheid konden verschaffen, werden echter niet gesteld. Het valt in de hele studie überhaupt op dat het Limburgse carnaval zowel door de carnavalsideologen als door Carla Wijers vrijwel volledig van het

Keulse carnaval van 1823 afgekoppeld wordt. Waarom wordt dit aspect door de carnavalsideologen met kennelijk succes verdrongen? Alleen de historische dimensie wordt kort vermeld. Interessant voor de vraag naar het door de ideologen gepropageerde zuidelijke, Limburgse karakter van het feest zou zeer zeker de vraag geweest zijn of men op de tv liever kijkt naar de Duitse carnavalsprogramma's uit Keulen, Mainz en Aken dan naar de 'Hollandse'. Waarmee identificeert men zich? Hoewel de vraagstelling van dit empirisch onderzoek uitsluitend gericht is op de functie en betekenis van het carnaval in de Limburgse maatschappelijke context binnen 'een relatief homogene periode (1945-1992)', lijkt me juist de vraag naar de identificatie niet overbodig. De 'homogeniteit' van het tijdvak 1945-1992 is echter juist voor de provincie Limburg in hoge mate betwistbaar gezien de structurele veranderingen in kerk en samenleving in deze periode; ik denk met name aan de snel verlopen tweede industrialisering, de emancipatie van de Limburgers en de deconfessionalisering die niet alleen het openbare leven betreft. Ook de status van de Limburgse dialecten en de kennis en de positie van de standaardtaal hebben zich in deze periode niet onbelangrijk gewijzigd. Een schets van deze structurele veranderingen, met name ook op het gebied van de geloofsbeleving, zou de analyse van de sterke accentuering, zelfs overaccentuering van het katholieke element door de ideologen en organisatoren van het carnaval verhelderd hebben. In de door Hans Moser geïnitieerde zogenaamde 'Folklorismus-Diskussion' is een aantal elementen, onder andere de vraag naar de compensatorische functie van het beklemtonen van de eigen identiteit en het eigen, hier katholieke geloof aan te treffen, die waarschijnlijk ook op Nederlands-Limburg van toepassing zijn. Jammer genoeg – dit blijkt ook uit de geraadpleegde literatuur – heeft Carla Wijers geen aandacht aan deze discussie besteed.¹ Op de vraag waarom juist door de carnavalsideologen het katholieke en Limburgse element zo sterk benadrukt wordt, met andere woorden op de vraag naar de onderliggende beweegredenen, blijft zij een antwoord schuldig.

Carla Wijers onderscheidt in haar studie drie niveaus: het provinciale, lokale en individuele. Het supraregionale provinciale niveau is onder andere vertegenwoordigd door de Bond van Car-

navalsverenigingen in Limburg, de Samenwerkende Limburgse Carnavalsverenigingen en de Narrenuniversiteit Limburg, het lokale niveau door de organisatoren in Simpelveld (met begin 1990 11.867 inwoners) en Roermond (met eind 1990 39.008 inwoners) en tenslotte het individuele niveau door de wel of niet georganiseerde vierders in de onderzochte plaatsen. De historische en synchrone analyse van de op het provinciale niveau geproduceerde teksten maakt de bestaande wisselwerking tussen de door Carla Wijers als 'carnavalsideologen' bestempelde voortrekkers en de organisatoren op het lagere, lokale niveau duidelijk.

De databasis van het onderzoek kwam tot stand door een ca. vijf jaar omvattende participerende observatie gedurende de carnavalstijd, kwalitatieve interviews van zeven personen – vier vrouwen (bijna dertig, midden dertig, midden veertig, bijna zestig) en drie mannen (twee van midden dertig en een van bijna 65) –, vragenlijst nr. 61 (1990) 'Carnaval in Limburg' van de afdeling volkskunde van het P.J. Meertens-Instituut. en een analyse van geschreven bronnen (kranten, jaarverslagen, zittingsverslagen enzovoort). Vragenlijst nr. 61 werd in het geheel door 644 personen ingevuld teruggestuurd, een respons van 23% voor Roermond en 29% voor Simpelveld uitgaande van het aantal verstuurd vragenlijsten. Terwijl terecht veel aandacht besteed wordt aan de representativiteit van de respondenten voor de bevolkingsstructuur van de onderzochte plaatsen, wordt jammer genoeg weinig of geen aandacht besteed aan de vragenlijst zelf. Het is moeilijk voorstelbaar dat de vragenlijst zo perfect was dat na het afsluiten van het onderzoek bij enkele formuleringen geen vraagtekens te plaatsen waren. Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat de

1

Vgl. o.a. Gottfried Korff, 'Folklorismus und Regionalismus. Eine Skizze zum Problem der kulturellen Kompensation ökonomischer Rückständigkeit', in: *Heimat und Identität. Probleme regionaler Kultur*. 22. Deutscher Volkskunde-Kongress in Kiel vom 16.-21. Juni 1979. Hrsg. im Auftrag der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde von Konrad Köstlin und Hermann Bausinger (Neumünster 1980) 39-49.

antwoordmogelijkheden op de gesloten vragen zeer bewust iets gesimplificeerd werden om ze gemakkelijk met een computer te kunnen bewerken. Onder 1.2 wordt bijvoorbeeld gevraagd: 'Bent u lid van een carnavalsvereniging? / ja, sinds 19.. / nee.' De vraag of men vroeger lid van een carnavalsvereniging geweest is, zou zeer zeker in correlatie met de leeftijd van de respondent van betekenis geweest kunnen zijn. De keuze tussen 'ja' en 'nee' bij de vraag of men naar de optocht kijkt, zal menig respondent waarschijnlijk alleen met 'soms' of 'meestal' hebben kunnen beantwoorden. De minimale keuzemogelijkheid 'ja' of 'nee' vervalst ook bij vraag 1.4 de andere daar aan de orde gestelde punten. Ook de onder 4.1 met 'mee eens', 'geen mening' of 'mee oneens' te beantwoorden vaststelling dat het Limburgse carnaval helemaal 'verhollandst' is, kan door de respondent niet voor heel Limburg, maar alleen voor zijn stad of dorp beantwoord worden. Uit de studie blijkt niet of er op dit punt een discrepantie tussen Roermond en Simpelveld bestaat.

De statistische uitwerking en de interpretatie van de vragenlijsten zijn wetenschappelijk verantwoord en geven een goed inzicht in functie en betekenis van het carnaval voor de respondenten. Het naar mijn opvatting te geringe aantal kwalitatieve interviews wordt eveneens behoedzaam geïnterpreteerd en bevestigt vrijwel steeds rechtstreeks de statistische uitlegging.

Op pagina 93 zou het zinvol geweest zijn erop te wijzen dat de zogenaamde scheepswagen van Kornelimünster 'waar de Heerlense Blauwe Schuit naar verwijst als zijn voorloper' helemaal niets met carnaval te maken heeft.²

Het was een goede gedachte een samenvatting in het Duits te geven, daar in het Nederlands geschreven studies in Duitsland in het algemeen niet gereciperd worden. In deze voor een Duitser soms wat moeilijk leesbare samenvatting worden de resultaten van het onderzoek helaas een enkele keer wat verkort en daardoor inhoudelijk niet geheel juist weergegeven (vooral p. 480, eerste alinea).

Ondanks mijn kritiek op enkele punten is deze dissertatie een uitstekende case-studie, de eerste Nederlandse volkskundige studie van het carnaval van werkelijke rang.

H.L. Cox, Volkskundliches Seminar der Universität Bonn.

²
Vgl. Hans Moser, 'Variationen um ein Thema vermeintlicher Brauchgeschichte. Das "Weberschiff von Saint-Trond"', in: *Volkskultur und Geschichte*. Festgabe für Josef Dünninger zum 65. Geburtstag. Hrsg. von Dieter Harmening e.a. (Berlijn 1970) 236-266, en verder onafhankelijk daarvan ook P.L.M. Tummers, 'Carnaval en carrus navalis', *Neerlands Volksleven* 21 (1971) 20-27.